

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра загальної та практичної психології

**Особливості агресивної поведінки підлітків як соціально-
психологічного феномену**

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня бакалавр
спеціальності 053 Психологія
освітньої програми Психологія
Штойко Валерії

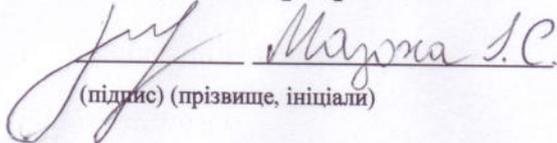
Керівник: к. психол. н, доцент
кафедри загальної та практичної
психології, Мазоха І.С.

Рецензент: завідувач кафедри
загальної педагогіки і спеціальної
освіти, к.п.н., доц. Звєкова В.К.

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри загальної та практичної
психології

протокол № 7 від «09» лютого 2026 р.

Завідувач кафедри

(підпис) (прізвище, ініціали)

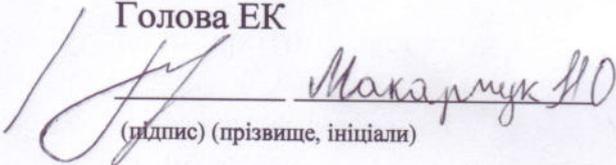
Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

«20» лютого 2026 р.

Оцінка 80 добре

(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	7
1.1. Соціально-психологічні детермінанти агресивної поведінки	7
1.2. Вікові особливості та чинники агресивної поведінки у підлітковому віці	17
1.3. Класифікація форм та видів агресивної поведінки підлітків	26
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	33
2.1. Методики вивчення проявів агресивної поведінки підлітків	33
2.2. Результати емпіричного дослідження проявів агресивної поведінки підлітків	36
2.3. Корекційно-профілактичні технології роботи з агресивною поведінкою підлітків	47
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	60
ДОДАТКИ	66
Додаток А – Кореляційний зв'язок показників агресивності за методикою С. Ассінгера з показниками методики Г. Айзенка	66
Додаток Б – Зведена кореляційна матриця показників агресивності	67
Додаток В – Тематичний план корекційної програми з подолання агресивної поведінки підлітків	68

ВСТУП

Актуальність дослідження проблеми агресивної поведінки підлітків зумовлена значними трансформаціями сучасного суспільства, які характеризуються підвищенням рівня соціальної напруженості, зростанням кількості стресогенних чинників та збільшенням випадків деструктивної поведінки серед молоді. Особливо гостро ця проблематика простежується у підлітковому віці, який є сенситивним періодом формування особистісних структур, коли відбувається активне становлення самосвідомості, системи цінностей та моделей соціальної взаємодії. Статистичні дані останніх років демонструють тривожну тенденцію до зростання агресивних проявів у підлітковому середовищі, що актуалізує необхідність всебічного вивчення соціально-психологічних детермінант, форм прояву та можливостей корекції агресивної поведінки.

Особливої уваги потребує вивчення гендерних особливостей агресивної поведінки та її взаємозв'язку з різноманітними соціально-психологічними чинниками, що дозволить розробити ефективні стратегії психологічної корекції та профілактики деструктивних поведінкових патернів. Використання комплексного підходу до дослідження агресивної поведінки підлітків, який враховує індивідуально-психологічні, вікові та соціокультурні чинники, створює підґрунтя для розробки науково обґрунтованих корекційних програм.

Дослідження агресивної поведінки підлітків має не лише теоретичне, але й вагоме практичне значення для оптимізації освітнього процесу, покращення психологічного клімату в шкільному середовищі та гармонізації міжособистісних стосунків у підлітковому колективі. Запропоновані на основі дослідження методичні рекомендації можуть бути використані шкільними психологами, педагогами та батьками для ефективної профілактики та корекції агресивних проявів.

Мета дослідження полягає у теоретичному аналізі та емпіричному дослідженні соціально-психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків.

Відповідно до мети сформульовано наступні **завдання дослідження**:

1. здійснити теоретичний аналіз соціально-психологічних детермінант агресивної поведінки;
2. виявити вікові особливості та чинники агресивної поведінки у підлітковому віці;
3. систематизувати класифікації форм та видів агресивної поведінки підлітків;
4. організувати та провести емпіричне дослідження проявів агресивної поведінки підлітків;
5. сформулювати методичні рекомендації щодо профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка.

Предмет дослідження – особливості агресивної поведінки підлітків як соціально-психологічного феномену.

Вагомий внесок у розуміння природи агресії та її вимірювання здійснив А. Басс, концептуальні положення якого використано у методиці вивчення форм агресивної поведінки.

У дослідженні враховано сучасні напрацювання вітчизняних науковців щодо природи, форм та причин агресивної поведінки підлітків (О.Ю. Косьянова, І.В. Савельєва, І.А. Фурманов, О.Я. Чебикін), соціально-психологічних детермінант агресивної поведінки (Л.Є. Бегеза, Ю.Ю. Бойко-Бузиль, В.В. Трофимчук), гендерних особливостей агресивних проявів (М.М. Мельничук, Н.С. Разумейко), взаємозв'язку агресивності з типами акцентуацій характеру (О.М. Карась, М.О. Мельничук, М. Рева) та методів психологічної корекції агресивної поведінки (Т.М. Дзюба, О.Д. Замашкіна).

У процесі дослідження враховано також результати актуальних зарубіжних досліджень щодо особливостей прояву та причин агресивної

поведінки підлітків (D.O. Adesanya, O.L. Badamas, A.A. Bakhramova, S. Thakur, F. Yang), ефективності різних підходів до діагностики та корекції агресивної поведінки (K. Fallon, U. Jacob).

Для реалізації поставлених завдань використано **комплекс взаємодоповнюючих методів:**

- теоретичні: аналіз, синтез, узагальнення, систематизація наукових джерел з проблеми дослідження;
- емпіричні: спостереження, бесіди, психодіагностичні методики (Методика діагностики показників та форм агресії А. Басса і А. Дарки, Тест «Самооцінка психічних станів» за Г. Айзенком, Тест А. Ассінгера);
- методи математичної статистики: описова статистика, кореляційний аналіз, t-критерій Стьюдента для порівняння показників до та після корекційної програми.

Емпіричне дослідження особливостей агресивної поведінки підлітків було проведено на базі Ренійської гімназії №1 у період з 18 листопада по 30 грудня 2024 року. Дослідження було організовано під час психокорекційної практики у співпраці з психологічною службою закладу освіти. Корекційний етап (лютий-березень 2025 р.) включав розробку та проведення корекційних заходів з учнями, які виявили підвищений рівень агресивності, формулювання рекомендацій для педагогів та батьків.

Вибірка дослідження. У дослідженні взяли участь 16 учнів підліткового віку Ренійської гімназії №1, серед яких 8 дівчат та 8 хлопців віком від 13 до 15 років. Розподіл за віком: 13 років – 5 осіб (31,25%), 14 років – 7 осіб (43,75%), 15 років – 4 особи (25%). Для забезпечення репрезентативності вибірки було забезпечено рівне представництво хлопців і дівчат. Дослідження проводилось анонімно, за згодою учасників та їхніх батьків, з дотриманням принципів добровільності та конфіденційності.

Наукова новизна дослідження полягає у поглибленні теоретичних уявлень про гендерні особливості агресивної поведінки підлітків,

встановленні взаємозв'язків між різними формами агресії та соціально-психологічними чинниками, а також у розробці та апробації комплексної корекційної програми, спрямованої на зниження рівня агресивності підлітків з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей.

Практичне значення отриманих результатів визначається можливістю їх використання шкільними психологами, соціальними педагогами та вчителями у роботі з підлітками, які демонструють агресивну поведінку. Розроблена корекційна програма та методичні рекомендації можуть бути впроваджені в практику роботи закладів загальної середньої освіти для профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків, а також використані при підготовці фахівців психологічного та педагогічного профілю.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Робота містить 69 сторінок тексту, 6 рисунків, 14 таблиць. Список джерел включає 55 найменувань літератури.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1. Соціально-психологічні детермінанти агресивної поведінки

Проблема агресивної поведінки підлітків залишається однією з найбільш актуальних у сучасній психолого-педагогічній науці та соціальній практиці. С. Фешбах (S. Feshbach) зазначає, що агресія у її різноманітних формах залишається серйозною соціальною проблемою [49]. Незалежно від того, чи є це соціальною проблемою чи важливим аспектом людської поведінки, розуміння механізмів, що опосередковують агресію, становить важливе завдання для психологів та біологів, які вивчають поведінку. Проблема агресії також значною мірою розглядається іншими дисциплінами – соціологією, історією, політологією, економікою. Зростання показників підліткової агресії потребує детального аналізу та осмислення причин, механізмів і факторів, що зумовлюють формування та прояв деструктивних поведінкових моделей.

Аналіз наукової літератури свідчить про необхідність термінологічного розмежування споріднених, але не тотожних понять. Етимологічно терміни «агресія» та «агресивність» походять від латинського слова «aggressio» (напад), проте їхнє змістове наповнення суттєво різняться. Н. Єзерська і В. Рябоконт [13] визначають агресію як форму поведінки, що має деструктивний характер і спрямована на заподіяння моральної чи фізичної шкоди іншим суб'єктам або об'єктам навколишньої дійсності. Натомість агресивність трактується як стійка особистісна характеристика, що проявляється у специфічному ставленні індивіда до соціального середовища та виражає готовність до реалізації агресивних дій.

Розвиваючи цю думку, Н. Савінова зі співавторами [33] характеризують агресію як складну форму поведінки, що завдає

психологічної або фізичної шкоди іншим живим істотам і суперечить загальноприйнятим соціальним нормам, а агресивність – як особистісну рису, що відображає схильність і готовність до прояву агресивних реакцій. О. Г. Платонова і Т. І. Дрижак [27] доповнюють цю концептуалізацію, зазначаючи, що у випадку прояву агресії в екстремальній і соціально неприпустимій формі, вона може трансформуватися у насильство як крайній прояв деструктивної поведінки.

У таблиці 1.1 систематизовано підходи різних науковців до диференціації понять «агресія» та «агресивність», що дозволяє концептуалізувати їхні сутнісні характеристики.

Таблиця 1.1

Диференціація понять «агресія» та «агресивність» у сучасному науковому дискурсі

Автори	Агресія	Агресивність
Н. Єзерська і В. Рябоконт [13]	Фізична або словесна поведінка, спрямована на заподіяння шкоди суб'єктам чи об'єктам дійсності	Особистісна риса, що проявляється у ставленні до соціального середовища
Н. Савінова та ін. [33]	Форма поведінки, що завдає шкоди іншим живим істотам і суперечить загальнолюдським нормам	Особистісна риса, що відображає готовність до прояву агресії
І. В. Савельєва [32]	Форма поведінки, цілеспрямована на заподіяння шкоди іншій особі	Стійка особистісна риса, що виражає готовність до прояву агресивних дій

Аналіз представлених у таблиці 1.1 підходів демонструє консенсус серед науковців щодо розуміння агресії як форми поведінки з деструктивним характером, а агресивності – як особистісної диспозиції, що визначає схильність до агресивних реакцій. Таке розмежування має принципове значення для розробки ефективних стратегій профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків.

У сучасному науковому дискурсі сформувалася низка теоретичних підходів до пояснення природи агресії, що відображають багатовимірність і комплексність цього феномену. С. М. Томчук та М. І. Томчук зазначають, що кожна з основних теорій агресії зосереджувала свою увагу на якомусь одному типі спонукальних механізмів агресії, проте жодна з цих теорій не

пояснювала агресивну поведінку у всій багатоманітності її проявів [39]. Агресивність як особливість індивідуальності концептуалізується не лише у термінах мотиву, але й у термінах стану, рис особистості та властивостей темпераменту. Тому агресивність як властивість можна віднести не тільки до особистості, але і до інших рівнів індивідуальності.

Соціобіологічний підхід, за спостереженнями цитованих авторів, акцентує увагу на ролі генетичних факторів як регуляторів адаптивної поведінки. Представники цього напрямку наголошують, що відчуття агресії є природним для більшості людей, оскільки становить видову характеристику, проте можливо і необхідно запобігати деструктивним агресивним діям через формування соціально прийнятних механізмів регуляції поведінки.

І. В. Савельєва [32] пропонує більш розгорнуту класифікацію теоретичних підходів до інтерпретації агресії, виокремлюючи чотири основні напрями. Перший напрям, представлений теоріями потягу, розглядає агресивність як вроджену інстинктивну форму поведінки, «генетично запрограмовану» реакцію організму. Згідно з цією концепцією, навіть позитивні зміни соціального середовища не здатні запобігти проявам агресії, оскільки вона детермінована біологічними факторами.

Фрустраційні теорії, що становлять другий напрям, інтерпретують агресію як потребу, активовану зовнішніми стимулами. А. Х. Басс (А. Н. Buss) звертає увагу на те, що коли людина не перебуває у стані гніву, її агресія отримує винагороду у вигляді численних підкріплень, що зустрічаються у повсякденному житті (гроші, статус тощо); агресія приносить ті самі винагороди, що й неагресивні реакції, звідси походить термін «інструментальна агресія» [47]. Фрустрація, яка є однією з другорядних причин агресії, зазвичай призводить до агресії та гніву. У межах цієї парадигми постулюється можливість не лише послаблення, а й повного викорінення агресивних проявів через модифікацію зовнішніх умов, що провокують фрустрацію. Цей підхід переносить акцент із біологічної детермінації на роль середовищних факторів у генезисі агресивних реакцій.

Третя категорія теорій концентрується на аналізі когнітивних та емоційних процесів, що супроводжують агресивні дії. Дослідники, які дотримуються цього підходу, обґрунтовують можливість управління агресивними проявами через навчання особистості адекватно оцінювати потенційно небезпечні ситуації та виробляти ефективні стратегії реагування на них.

Четвертий теоретичний напрям репрезентований теоріями соціального навчання, згідно з якими агресія розглядається як модель соціальної поведінки, набута в процесі навчання. Агресивні реакції засвоюються та закріплюються як через безпосередню участь у певних ситуаціях, так і через пасивне спостереження за агресивними діями інших осіб. Цей підхід найбільш повно відображає значущість соціального контексту у формуванні поведінкових паттернів.

Особливий інтерес для комплексного розуміння механізмів формування агресивної поведінки становить інтегративна Модель загальної агресії (General Aggression Model, GAM), розроблена Ф. Янг (F. Yang) та співавторами [54]. В. А. Вербертон і К. А. Андерсон (W. A. Warburton, C. A. Anderson) відзначають, що численні фактори, які визначають особистість людини, підвищують ймовірність агресивної поведінки [53]. Не всі з них безпосередньо досліджуються у соціальній психології, але всі вони враховуються у сучасних соціально-психологічних моделях агресії. Ця теоретична конструкція враховує взаємодію індивідуальних факторів і факторів навколишнього середовища (вхідних змінних), які в сукупності призводять до агресивних поведінкових проявів. GAM-модель має евристичний потенціал для пояснення широкого спектру агресивних реакцій у різних контекстах і ситуаціях.

Сімейне середовище є одним із найбільш значущих факторів, що впливають на формування особистості підлітка та його поведінкових паттернів. М. Хмелевська [40] наголошує на визначальній ролі сімейних взаємин у генезисі агресивної поведінки, підкреслюючи, що емоційні зв'язки,

повага, внутрішня рівновага та емоційні звички є ключовими зовнішніми детермінантами розвитку агресивних тенденцій. Дослідниця акцентує увагу на механізмі соціального моделювання, відповідно до якого наявність агресивної людини в сім'ї сприяє засвоєнню та відтворенню дитиною моделі агресивної поведінки.

Поглиблюючи аналіз впливу сімейних факторів, Л. Є. Бегеза і В. В. Трофимчук [1] визначають сім'ю як соціальну групу, що задовольняє життєві потреби, формує особистість і модифікує поведінку її членів. Науковці наголошують, що визначальними чинниками у розвитку підлітка є психологічний мікроклімат у родині, культура батьків і характер внутрішньосімейних взаємовідносин. За результатами їхніх досліджень, сім'ї з напруженими міжособистісними стосунками часто створюють передумови для раннього початку вживання підлітками психоактивних речовин і схильності до правопорушень, що супроводжуються агресивними діями.

Т. С. Мицкан наголошує на важливості розуміння факторів, що сприяють виникненню агресивної поведінки у дітей дошкільного віку, оскільки це дозволяє значно точніше ідентифікувати джерело дитячої агресії, мати уявлення про механізми виникнення та фіксації агресивної поведінки, а також розробляти ефективніші психопрофілактичні програми [26]. Проблема дитячої агресії є актуальною за сучасних умов, оскільки дитяча агресивність зачіпає не лише оточуючих людей – батьків, вихователів, педагогів, однолітків, але й насамперед створює труднощі для самої дитини у її взаєминах з навколишнім середовищем.

Формування агресивності у дитячому віці детермінується численними факторами. На її виникнення впливають особливості взаємодії у родині, стилі батьківського виховання, а також зразки агресивної поведінки, що демонструють дорослі, однолітки та засоби масової інформації.

У таблиці 1.2 представлено систематизацію основних теоретичних підходів до інтерпретації агресії, що дозволяє комплексно осмислити цей феномен.

Таблиця 1.2

Теоретичні підходи до інтерпретації феномену агресії

Теоретичний підхід	Основні положення	Представники/джерела
Теорії інстинктивності (потягу)	Агресія як вроджена інстинктивна форма поведінки, «генетично запрограмована» реакція організму	М. Ф. Денисова, Н. М. Музика, З. А. Шкіряк-Ніжник [10], І. В. Савельєва [32]
Соціобіологічний підхід	Акцент на ролі генів як регуляторів адаптивної поведінки; агресія як видова характеристика	М. Ф. Денисова, Н. М. Музика, З. А. Шкіряк-Ніжник [10]
Фрустраційні теорії	Агресія як потреба, активована зовнішніми стимулами; можливість модифікації агресивних проявів через зміну зовнішніх умов	І. В. Савельєва [32]
Когнітивні теорії	Фокус на когнітивних та емоційних процесах, що супроводжують агресивні дії; можливість управління агресією через навчання адекватній оцінці ситуацій	І. В. Савельєва [32]
Теорії соціального навчання	Агресія як модель соціальної поведінки, набута в процесі навчання через безпосередню участь і спостереження	І. В. Савельєва [32]
Модель загальної агресії (GAM)	Інтеграція індивідуальних факторів і факторів навколишнього середовища у формуванні агресивних поведінкових проявів	Yang та ін. [Ошибка! Источник ссылки не найден.]

Аналіз представлених у таблиці 1.2 теоретичних підходів демонструє багатовимірність і поліетіологічність феномену агресії, що зумовлює необхідність комплексного підходу до його дослідження та корекції. Кожна з розглянутих теорій акцентує увагу на окремих аспектах агресивної поведінки, що дозволяє сформувати цілісне уявлення про цей складний психологічний і соціальний феномен.

С. М. Томчук та М. І. Томчук відзначають, що суворі форми покарання за неналежну поведінку також впливають на формування агресії [39]. На жаль, найчастіше суворе виховання зовсім не зменшує кількості агресивних дій, а навпаки, збільшує їх інтенсивність. Часто агресивні батьки стимулюють та посилюють агресію власних дітей, заохочуючи їх у певних ситуаціях демонструвати войовничу, непримиренну позицію стосовно навколишніх людей.

Н. С. Разумейко та співавтори [31] підкреслюють, що дефекти виховання, реалізованого різними інститутами соціалізації, включаючи сім'ю, освітні установи та засоби масової інформації, є вагомими факторами формування агресивних тенденцій. Особливу увагу дослідники приділяють ролі засобів масової інформації у трансляції та нормалізації агресивних поведінкових моделей, що впливає на формування відповідних настанов у підлітків.

Феномен сімейного впливу на формування агресивної поведінки підлітків можна концептуалізувати за допомогою таблиці 1.3, що систематизує основні механізми та канали такого впливу.

Таблиця 1.3

Механізми впливу сімейного середовища на формування агресивної поведінки підлітків

Механізм впливу	Характеристика	Автори/джерела
Соціальне моделювання	Засвоєння та відтворення дитиною агресивних поведінкових патернів, спостережуваних у сім'ї	М. Хмелевська [40]
Формування емоційних зв'язків і звичок	Вплив емоційного клімату в родині на розвиток агресивних тенденцій	М. Хмелевська [40]
Задоволення базових потреб	Роль сім'ї у задоволенні життєвих потреб і формуванні особистості підлітка	Л. Є. Бегеза і В. В. Трофимчук [1]
Психологічний мікроклімат	Вплив напружених міжособистісних стосунків на схильність до девіантної та агресивної поведінки	Л. Є. Бегеза і В. В. Трофимчук [1]
Дефекти виховання	Роль неадекватних виховних стратегій у формуванні агресивних поведінкових моделей	Н. С. Разумейко та ін. [31]

Аналіз представлених у таблиці 1.3 механізмів сімейного впливу демонструє комплексний характер взаємодії факторів, що сприяють формуванню агресивної поведінки підлітків. Особливе значення має психологічний мікроклімат у родині та стиль виховання, що визначають базові поведінкові патерни особистості.

Важливим аспектом дослідження соціально-психологічних детермінант агресивної поведінки є аналіз індивідуальних особливостей особистості, що впливають на схильність до агресивних проявів. І. А. Василенко і К. С. Філонова [5] виявили значущий зв'язок між рівнем агресивності особистості

та способами реагування на конфліктні ситуації. За результатами їхніх досліджень, особи з високим рівнем агресивності демонструють схильність до конкурентних стратегій поведінки в конфлікті, прагнучи задовольнити власні інтереси на шкоду інтересам інших учасників конфліктної взаємодії. Натомість, особи з низьким рівнем агресивності виявляють орієнтацію на співпрацю, прагнучи задовольнити інтереси всіх учасників конфлікту, та демонструють готовність пожертвувати власними інтересами заради інших.

О. П. Проценко і С. Є. Чмихун [28] розглядають проблему агресивної поведінки в контексті біосоціальної природи людини, акцентуючи увагу на ролі поведінкових стереотипів, обумовлених сукупністю рис характеру. Дослідники зазначають, що агресивні прояви формуються в межах диференціації добра і зла та часто транслують явища ресентименту – психологічного стану, що виникає внаслідок придушення почуттів образи, ворожості, безсилля та прагнення помсти.

У таблиці 1.4 систематизовано індивідуальні характеристики особистості, що впливають на формування та прояв агресивної поведінки.

Таблиця 1.4

Індивідуальні особливості особистості як детермінанти агресивної поведінки

Індивідуальна характеристика	Вплив на агресивну поведінку	Автори/джерела
Рівень агресивності як особистісної риси	Визначає схильність до конкурентних стратегій у конфліктних ситуаціях	І. А. Василенко і К. С. Філонова [5]
Поведінкові стереотипи	Формують патерни реагування на фрустраційні ситуації	О. П. Проценко і С. Є. Чмихун [28]
Особливості моральної сфери	Впливають на диференціацію добра і зла при виборі поведінкових стратегій	О. П. Проценко і С. Є. Чмихун [28]
Схильність до ресентименту	Створює психологічні передумови для агресивних реакцій як компенсаторних механізмів	О. П. Проценко і С. Є. Чмихун [28]

Аналіз представлених у таблиці індивідуальних характеристик засвідчує їхню значущу роль у детермінації агресивної поведінки. Особливе значення мають рівень агресивності як особистісної риси та морально-етичні

настанови, що визначають способи реагування особистості на конфліктні та фрустраційні ситуації.

У сучасному науковому дискурсі сформувалося розуміння, що соціокультурні фактори відіграють визначальну роль у формуванні агресивних тенденцій особистості. Н. С. Разумейко та співавтори [31] наголошують, що в сучасному соціокультурному контексті агресивність часто культивується як інструмент досягнення успіху, що знаходить відображення як у відкритих, так і в завуальованих формах. Це створює специфічний соціальний фон, що легітимізує та нормалізує агресивні поведінкові моделі.

Антропологічні дослідження, цитовані Н. С. Разумейко та співавторами [31], демонструють, що способи вираження емоцій, спричинених як зовнішніми, так і внутрішніми стимулами, безпосередньо корелюють із прийнятими в певній культурі формами самовираження. Відповідно, генезис та розвиток агресивності детермінуються передусім суспільними умовами, які охоплюють як загальний соціальний устрій, так і безпосереднє соціальне оточення індивіда.

К. А. Андерсон і Б. Дж. Бушман (С. А. Anderson, В. J. Bushman) підкреслюють, що агресивність викликає реакцію у соціальному середовищі [44]. Типи людей, готових до взаємодії з дитиною, типи взаємодій, що здійснюються, а також типи ситуацій, що надаються, постійно змінюються. Взаємодія з педагогами, батьками та неагресивними однолітками, ймовірно, погіршується, тоді як взаємодія з іншими девіантними однолітками цілком може збільшуватися. Повторний вплив інших ситуаційних факторів, які викликають короткочасне посилення агресії, подібним чином забезпечує довгостроковий ріст.

І. В. Савельєва [32] виокремлює три групи факторів, що зумовлюють виникнення агресивних реакцій: природні (індивідуальна схильність до агресивної поведінки), мікросоціальні (особливості взаємодії в сімейному середовищі, референтній групі, шкільному колективі) та макросоціальні

(панівні в суспільстві поведінкові моделі, що транслюються через засоби масової інформації). Такий підхід дозволяє комплексно осмислити роль соціокультурного контексту у формуванні агресивних тенденцій особистості.

Н. П. Гапон зазначає, що для створення гуманнішого людського світу з ранніх років слід демонструвати людям зразки гуманної поведінки та співпраці, винагороджувати їх за ці прояви [7]. Педагогів, батьків, усіх, хто працює з дітьми, доречно у межах різних освітніх програм навчати навичкам міжособистісного спілкування – методам контролю за гнівом та способам морального впливу.

У таблиці 1.5 представлено систематизацію соціокультурних факторів, що впливають на формування агресивної поведінки.

Таблиця 1.5

Соціокультурні детермінанти агресивної поведінки

Соціокультурний фактор	Характеристика впливу	Автори/джерела
Культурні норми і цінності	Формують прийнятні в суспільстві способи вираження емоцій та реагування на фрустраційні ситуації	Н. С. Разумейко та ін. [31]
Культивування агресивності як інструменту досягнення успіху	Створює соціальний фон, що легітимізує агресивні поведінкові моделі	Н. С. Разумейко та ін. [31]
Макросоціальні фактори	Панівні в суспільстві поведінкові моделі, що транслюються через засоби масової інформації	І. В. Савельєва [32]
Мікросоціальні фактори	Особливості взаємодії в сімейному середовищі, референтній групі, шкільному колективі	І. В. Савельєва [32]

Аналіз представлених у таблиці 1.5 соціокультурних детермінант засвідчує їхню визначальну роль у формуванні агресивних тенденцій особистості. Особливого значення набуває взаємодія макро- та мікросоціальних факторів, що створюють специфічний контекст соціалізації та інтеріоризації поведінкових норм.

Таким чином, у сучасному науковому дискурсі сформувалася низка теоретичних підходів до пояснення природи агресії, включаючи теорії інстинктивності, соціобіологічний підхід, фрустраційні теорії, когнітивні теорії, теорії соціального навчання та інтегративну Модель загальної агресії.

Кожен із цих підходів акцентує увагу на окремих аспектах агресивної поведінки, що в сукупності дозволяє сформувати комплексне уявлення про цей феномен.

1.2. Вікові особливості та чинники агресивної поведінки у підлітковому віці

Підлітковий вік є періодом інтенсивних біологічних, психологічних та соціальних трансформацій, що створюють підґрунтя для виникнення різноманітних поведінкових проявів, зокрема агресивних. Комплексне дослідження цього феномену потребує як аналізу онтогенетичного розвитку агресії, так і виокремлення специфічних чинників, які детермінують її формування у підлітковому віці.

Для розуміння специфіки підліткової агресії важливо простежити її генезу в контексті вікового розвитку. За даними Д. О. Адесанія (D. O. Adesanya), Дж. Джонсон (J. Johnson), К. А. Галантер (C. A. Galanter) [43], регуляція агресивних імпульсів є невід'ємною складовою нормативного онтогенезу. Науковці демонструють своєрідну траєкторію розвитку агресивної поведінки: фізична агресія досягає піку у віці 18-24 місяців, після чого спостерігається її поступове зниження до п'ятирічного віку, що корелює з формуванням механізмів емоційної саморегуляції. Паралельно, з розвитком мовленнєвих навичок, відбувається трансформація характеру агресивних проявів – діти починають використовувати вербальні форми вираження агресії. У молодшому шкільному віці (4-7 років), з інтенсифікацією соціальної взаємодії з однолітками, збільшується частота непрямих форм агресії, особливо у дівчаток.

Підлітковий період характеризується якісно новим рівнем агресивних проявів, що зумовлено комплексом психофізіологічних та соціально-психологічних змін. Як зазначає А. А. Бахрамова [46], підлітковий вік є особливим етапом розвитку, позначеним інтенсивними психофізіологічними змінами, емоційною лабільністю, імпульсивністю та надзвичайною

сензитивністю до соціальних впливів. Ці характеристики створюють підґрунтя для загострення агресивних тенденцій, що виявляються у взаємодії як з однолітками, так і з дорослими.

Н. О. Гончарова, Ю. Л. Горбенко, Ю. І. Калюжна зазначають, що підлітки, не маючи достатнього життєвого досвіду та сформованих навичок розв'язання соціальних конфліктів, керуються недосконалими уявленнями про навколишню дійсність, які часто не відповідають реальним життєвим обставинам [29]. Життєдіяльність підлітка залишається переважно зосередженою на виконанні навчальних завдань, тоді як реальна включеність у суспільні процеси залишається мінімальною. Така ситуація спонукає підлітків реалізовувати власні дії у площині уяви. Прагнення відновити справедливість та викрити непослідовність дорослих може провокувати відкриті агресивні прояви як стосовно представників старшого покоління, так і щодо соціального оточення загалом.

Н. Литвинчук, Л. Смолінчук, А. Дараган [51] акцентують увагу на наростанні внутрішніх суперечностей розвитку та напруженості міжособистісної взаємодії як визначальних характеристиках підліткового віку. Ця напруженість породжує конфліктні ситуації, у вирішенні яких підлітки демонструють переважно деструктивні патерни. Трансформація системи взаємовідносин з оточуючими виявляється у емоційному відстоюванні власної позиції, думок та особистісного простору, що часто набуває агресивних форм.

Особливий інтерес становлять емпіричні дані щодо вікової динаміки агресивних проявів всередині підліткового періоду. В. М. Заїка [14] у своєму дослідженні фіксує значущі відмінності між молодшими та старшими підлітками. У молодшому підлітковому віці спостерігаються вищі показники за більшістю форм агресивної поведінки (негативізм, фізична агресія, роздратованість, непрямая агресія, образливість, підозрілість та почуття провини), за винятком вербальної агресії, яка домінує у старшому підлітковому віці. Така трансформація може бути інтерпретована як

результат кристалізації більш зрілих форм самовираження та соціальної взаємодії.

О. В. Білоус підкреслює, що процес самопізнання старшокласників завершується становленням Я-концепції, яка включає два компоненти – реальне Я та ідеальне Я [2]. Суттєва розбіжність між ідеальним та реальним образами Я, яка виникає за умови високого рівня домагань при недостатньо усвідомлених власних можливостях, призводить до формування невпевненості у собі, що може зовнішньо виявлятися через агресивні реакції та підвищену дратівливість.

Аналіз гендерних аспектів агресивної поведінки підлітків виявляє значущі відмінності у характері та інтенсивності проявів агресії у хлопців та дівчат. М. М. Мельничук [22] підкреслює роль соціальних норм та очікувань у формуванні гендерно-специфічних патернів агресивної поведінки: традиційна соціалізація хлопців заохочує більш виражені форми захисної та агресивної поведінки, тоді як дівчата орієнтуються на пригнічення прямих проявів агресії, що компенсується опосередкованими формами, такими як соціальна ізоляція або поширення негативної інформації про об'єкт агресії.

О. Ю. Дроздов акцентує увагу на специфічних характеристиках молодіжної агресії, обумовлених віковими особливостями [12]. До ключових особливостей підліткової та молодіжної агресії належать імпульсивний характер та неадекватність поведінкових реакцій, а також перевага колективних форм агресивної поведінки над індивідуальними проявами.

Емпіричні дослідження В. М. Заїки [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**] підтверджують наявність гендерних відмінностей в характері агресивної поведінки. У хлопців фіксуються вищі показники більшості форм агресії порівняно з дівчатами, як у молодшому, так і в старшому підлітковому віці. Винятками є лише вербальна агресія та почуття провини, за якими статистично значущих гендерних відмінностей не виявлено. Ці дані корелюють з традиційними уявленнями про маскуліність, що асоціюється з більшою схильністю до відкритого вираження агресивних імпульсів.

У контексті гендерної диференціації агресивної поведінки доцільно звернутися до концепції інструментальної та експресивної агресії, запропонованої С. Такур і К. К. Гревал (S. Thakur, K. K. Grewal) [53]. Інструментальна агресія, що використовується для досягнення певної мети, частіше спостерігається у хлопців, тоді як дівчата більше схильні до проявів експресивної (ворожої) агресії, особливо її соціальної форми. Фізичне насильство як найбільш очевидна форма агресії (удари, штовхання, кидання предметів) більш характерне для хлопців, в той час як дівчата частіше вдаються до вербальної агресії та соціального насильства, спрямованого на підриг соціального статусу та дружніх стосунків об'єкта агресії.

Розуміння етіології агресивної поведінки підлітків потребує аналізу комплексу взаємопов'язаних чинників. На основі опрацьованих джерел можна запропонувати класифікацію детермінант підліткової агресії, представлену в таблиці 1.6.

Таблиця 1.6.

Чинники формування агресивної поведінки у підлітковому віці

Група чинників	Конкретні фактори	Механізм впливу
Біологічні	Пренатальні та перинатальні фактори	Пологові травми та порушення пренатального розвитку призводять до підвищеної чутливості, емоційної неврівноваженості та психічної лабільності [Ошибка! Источник ссылки не найден.]
	Статеві гормони	Підвищений рівень тестостерону у хлопців-підлітків корелює з вищими показниками фізичної агресії
	Нейрофізіологічні особливості	Незрілість префронтальної кори головного мозку, відповідальної за контроль імпульсів
Психологічні	Особистісна криза	Хворобливе ставлення до сприйняття власного «Я» оточенням, відчуття самотності, невідповідності власного «Я» ідеалізованим уявленням [13]
	Екзистенційна тривога	Агресія як спосіб подолання тривоги шляхом «ідентифікації з агресором» [36]
	Деформації в розвитку і задоволенні потреб	Фрустрація базових потреб у безпеці, прийнятті, самореалізації [Ошибка! Источник ссылки не найден.]
	Недосформованість моральних	Відсутність інтеріоризованих моральних

	переконань	норм, що обмежують агресивні прояви [Ошибка! Источник ссылки не найден.]
--	------------	--

Продовж. табл. 1.6

Сімейні	Стиль сімейного виховання	Авторитарний або потуральний стилі виховання сприяють формуванню агресивних поведінкових патернів
	Характер взаємин у родині	Емоційна дистанція між батьками та дітьми, ігнорування емоційних потреб дитини [Ошибка! Источник ссылки не найден.]
	Батьківські моделі поведінки	Спостереження агресивних дій з боку батьків формує відповідні поведінкові шаблони [Ошибка! Источник ссылки не найден.]
	Рівень згуртованості родини	Низький рівень згуртованості як фактор ризику агресивної поведінки [Ошибка! Источник ссылки не найден.]
Соціальні	Вплив однолітків	Груповий тиск, булінг, статусно-рольові конфлікти
	Медіанасильство	Десенсibilізація до насильства через вплив медіаконтенту
	Соціальна напруженість	Психологічний дисбаланс суспільства [Ошибка! Источник ссылки не найден.]
	Специфіка шкільного середовища	Конфліктні відносини з вчителями, неадекватні педагогічні вимоги

Аналіз представлених у таблиці 1.6 чинників дозволяє констатувати полідетермінованість агресивної поведінки підлітків. При цьому особливої ваги набувають сімейні фактори. Сім'я, виступаючи провідним агентом соціалізації, здійснює визначальний вплив на формування поведінкових моделей підлітка. Як зазначає С. Сеага [35], рівень згуртованості родини, ступінь близькості між батьками і дитиною, характер взаємин між сиблінгами, стиль сімейного виховання є ключовими предикторами агресивної поведінки підлітка. У родинях з деструктивними виховними практиками та систематичними проявами агресії з боку батьків формується відповідний поведінковий репертуар дитини.

Н. В. Гребінь і М. Ю. Федчун [8] емпірично підтверджують зв'язок між емоційною дистанцією у дитячо-батьківських стосунках та підвищеним

рівнем агресивності у дітей. У сім'ях, де батьки виявляють недостатню зацікавленість розвитком дитини, ігнорують її емоційні потреби, проявляють байдужість або толерантність до агресивних дій, спостерігається вища частота та інтенсивність агресивних проявів у підлітків.

Важливу роль у формуванні агресивної поведінки відіграють також психологічні чинники, пов'язані з особливостями особистісного розвитку в підлітковому віці. Т. М. Дзюба [11] пов'язує агресивні вчинки підлітків з особистісною кризою, що проявляється у вигляді хворобливого ставлення до сприйняття власного «Я» оточенням, відчуття самотності та відірваності від світу, невідповідності власного «Я» ідеалізованим уявленням. Відчуття втрати цілісності внутрішнього світу може супроводжуватися активізацією захисних механізмів, одним з яких є агресія.

М. В. Савчин та Л. П. Василенко звертають увагу на те, що труднощі у вихованні підлітків можуть бути спричинені несерйозними порушеннями функціонування нервової системи, різноманітними типами акцентуацій характеру, тимчасовими незначними затримками психічного розвитку [34]. Серед них особливої уваги заслуговують відхилення у моральному становленні особистості, примітивні розуміння справжньої дорослості, гендерної ідентичності, дружніх стосунків, товариської взаємодопомоги, принциповості, чесності. Саме у таких спотворених уявленнях криється причина багатьох негідних вчинків підлітків. Нерідко асоціальна поведінка та негативний життєвий досвід виявляються для них важливішими за дотримання морально-етичних норм. Через недостатній розвиток вольової сфери такі підлітки не здатні стримувати власні імпульси, контролювати емоційні стани, настрій, регулювати поведінку, легко піддаються негативному впливу.

Оригінальну інтерпретацію агресивної поведінки пропонують Г. Слезанська і Н. Бураковська [36], розглядаючи її як прояв тривоги та страху, які переживає особистість підлітка. Агресія виникає за наявності реальної чи потенційної загрози для «Я» дитини і є спробою подолати тривогу шляхом

«ідентифікації з агресором». Засвоюючи атрибути останнього, підліток трансформується з об'єкта загрози на її суб'єкт, що має превентивний характер щодо об'єкта тривоги.

І. Галян і С. Нестерук [6] розглядають агресивність як соціально-психологічну якість особистості, що може формуватися внаслідок засвоєння агресії як поведінкового ідеалу або як захисна реакція в умовах хронічної депривації потреб. Важливо зазначити, що агресивність взаємодіє з іншими особистісними рисами, формуючи специфічний особистісний конструкт та виявляючись у різноманітних формах.

Н. М. Токарева, А. В. Шамне та Н. М. Макаренко розглядають агресивну поведінку підлітків як засіб задоволення різноманітних потреб [38]. Агресивні прояви виступають інструментом задоволення потреб у спілкуванні, самовираженні та самоствердженні, у реагуванні на неблагополучну сімейну ситуацію та жорстоке поводження з боку батьків, потреби у досягненні значущої мети. Таким чином, у підлітковому віці агресивна поведінка функціонує як своєрідний захисний механізм. Більше того, у процесі соціалізації особистості агресивна поведінка виконує низку важливих функцій. За нормальних обставин вона звільняє від страху, допомагає відстоювати власні інтереси, захищає від зовнішньої загрози, сприяє адаптації, виступає джерелом активності індивіда, його творчого потенціалу та прагнення до досягнень.

Біологічні чинники агресивної поведінки підлітків, зокрема пренатальні фактори ризику, висвітлено у дослідженні М. Ф. Денисової, Н. М. Музики, З. А. Горбаня [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Науковці акцентують увагу на тому, що пологові травми та порушення пренатального розвитку можуть бути предикторами підвищеної чутливості, емоційної неврівноваженості та психічної лабільності дитини, що в підлітковому віці може виявлятися у формі агресивної поведінки.

Соціальні детермінанти підліткової агресії аналізує М. М. Мельничук [24], виокремлюючи фактори, зумовлені соціальною напруженістю та

психологічним дисбалансом суспільства. Дослідниця зазначає, що агресивна поведінка підлітків проявляється в різних соціальних контекстах, зокрема під час взаємодії з вчителями в навчальному процесі або у стосунках з батьками.

Різноманітність чинників, що детермінують агресивну поведінку підлітків, зумовлює варіативність її проявів. С. Такур і К. К. Гревал (S. Thakur, K. K. Grewal) [53] пропонують диференціювати інструментальну агресію, що використовується для досягнення певної мети, та ворожу агресію, спрямовану на завдання шкоди іншим. Останній тип включає два види відкритої агресії (фізичну та вербальну) та соціальну агресію.

Фізична агресія передбачає навмисне завдання фізичної шкоди для створення дискомфорту (удари, штовхання, кидання предметів). Вербальна агресія пов'язана з використанням образливої мови, що викликає негативні почуття і принижує репутацію особи. Соціальна агресія спрямована на підриг соціального статусу та дружніх стосунків, проявляючись у формі ігнорування та недбалості.

Л. П. Бутузова і А. Л. Ломанчук [4] розглядають підліткову агресію як індикатор внутрішнього дискомфорту та складність екологічного вираження почуття гніву. Водночас автори зазначають, що підвищення агресивності в підлітковому віці є закономірною віковою особливістю, що не обов'язково свідчить про патологічні тенденції.

М. О. Марценюк і К. Корнелія [21] за результатами емпіричного дослідження вказують на відкритий характер агресивної поведінки підлітків, яка виникає як реакція психологічного захисту у складних ситуаціях. Автори підкреслюють ситуативність і реактивність підліткової агресії, що є важливим аспектом для розробки корекційних втручань.

К. Феллон (K. Fallon) [48] акцентує увагу на необхідності диференційованого підходу до вивчення різних форм агресивної поведінки у підлітків, зокрема тих, що пов'язані із сексуальним насильством (словесні домагання/напади, словесні погрози, фізичні дотики, зґвалтування).

Дослідник наголошує на важливості використання валідних та надійних методів оцінки для адекватного вимірювання цього феномену.

Важливо підкреслити, що підвищена агресивність у підлітковому віці не є фатальним та незмінним феноменом. Т. Яновська [42] на основі проведених досліджень констатує високу варіативність перебігу підліткової кризи та її залежність від зовнішніх умов, таких як психолого-педагогічний супровід, характер ідентифікації, сімейний клімат, взаємини з однолітками, вчителями та батьками. Ці дані свідчать про наявність потенціалу для модифікації агресивних поведінкових патернів за умови створення відповідного корекційного середовища.

В. П. Кутішенко наголошує, що індивідуальний підхід передбачає створення умов спільної діяльності, де можна блокувати агресивність та інші негативні прояви поведінки підлітка [18].

В. П. Кутішенко та С. О. Ставицька зазначають, що прояв агресії у підлітків є проблемою, яка все більше хвилює педагогів та батьків [19]. Завданням психолога повинна стати психокорекційна робота з дітьми, які виявляють підвищену агресивність порівняно з іншими.

С. М. Томчук та М. І. Томчук підкреслюють, що основне завдання спеціаліста полягає у визначенні індивідуальної спрямованості агресивної поведінки – її домінуючих мотивів [39]. Мотиви можуть усвідомлюватися людиною, але найчастіше агресивна поведінка побуджується та підтримується підсвідомими тенденціями. Індивідуальну мотивацію агресивної поведінки можна сформулювати як психологічну мету чи функцію.

О. М. Карась [16] наголошує на необхідності допомоги підліткам у формуванні адекватних способів реагування на конфліктні ситуації з метою попередження деструктивних проявів агресії. Цей підхід передбачає розвиток навичок емоційної регуляції, ефективної комунікації та конструктивного вирішення конфліктів, що може бути реалізовано в рамках спеціально розроблених психокорекційних програм.

Проведений аналіз вікових особливостей та чинників агресивної поведінки у підлітковому віці дозволяє констатувати комплексний характер цього феномену, що зумовлюється взаємодією біологічних, психологічних, сімейних та соціальних факторів. Розуміння механізмів формування агресивної поведінки є необхідною передумовою для розробки ефективних стратегій її корекції та профілактики.

1.3. Класифікація форм та видів агресивної поведінки підлітків

Питання класифікації агресивної поведінки підлітків є одним із ключових для розуміння феномену агресії та розробки ефективних стратегій її профілактики і корекції. Теоретичний аналіз наукової літератури показує, що існують різноманітні таксономії та типології агресивної поведінки, які відображають багатоаспектність і комплексний характер цього явища.

Фундаментальною є класифікація, запропонована А. Басс (A. Buss) [47], яка залишається актуальною і в сучасних дослідженнях. Вчений виокремлює вісім типів агресивних реакцій, що проявляються у підлітковому віці:

- фізична агресія (напад), що передбачає застосування фізичної сили стосовно іншої особи;
- непряма агресія, яка характеризується поширенням пліток, чуток, а також соматичними проявами афективних станів;
- дратівливість, що виявляється у схильності до збудження та готовності виявити грубість або запальність за найменшого подразнення;
- негативізм – опозиційна манера поведінки, спрямована проти авторитетів і керівництва, від пасивного опору до активної протидії встановленим правилам;
- образа – прояв заздрості та ненависті до оточуючих, зумовлений почуттям гніву;

- недовірливість – схильність до обережного і підозрілого ставлення до людей;
- вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (крик, сварка), так і через зміст (погрози, прокляття) мовних висловлювань;
- почуття провини – певні дії та ставлення до себе чи інших, що базуються на переконанні суб'єкта про свою недосконалість.

Сучасні дослідники розвивають ці ідеї, пропонуючи більш деталізовані класифікації. Так, Т. Щербан та співавтори [52] диференціюють два основні типи агресивних проявів:

- мотиваційну агресію як самоціль;
- інструментальну агресію як засіб досягнення мети.

Варто зауважити, що обидва типи можуть функціонувати як під контролем свідомості, так і поза нею, супроводжуючись емоційними переживаннями гніву та ворожості. З практичної точки зору, особливо важливим є дослідження мотиваційної агресії, оскільки вона відображає безпосередні деструктивні тенденції особистості. Визначення рівня таких тенденцій дає можливість прогнозувати ймовірність відкритих агресивних дій у майбутньому.

С. Такур і К. К. Гревал (S. Thakur, K. K. Grewal) [53] пропонують класифікацію, що також базується на розрізненні інструментальної агресії, яка спрямована на досягнення певної мети, та ворожої агресії, метою якої є завдання шкоди. Ворожа агресія, на думку вчених, включає два типи відкритої агресії (фізичну та вербальну) та соціальну агресію. Дослідники наголошують, що фізичне насильство передбачає навмисне завдання шкоди для створення дискомфорту (удари, штовхання, кидання предметів), тоді як вербальна агресія пов'язана з використанням образливої мови, що викликає негативні почуття і принижує репутацію особи. Соціальне насильство має на меті підірвати соціального статусу та дружніх стосунків, проявляючись у формі ігнорування та недбалості.

Заслуговує на увагу диференціація, запропонована Ю. Ю. Бойко-Бузиль і І. І. Пампурою [3], які акцентують увагу на формах вияву агресивної поведінки. Ними виокремлюються:

- пряма агресія, коли підліток не приховує свою агресію від оточення;
- непряма агресія, коли агресивні дії маскуються під іронією, єхидством або неприязню.

Пряма агресія може проявлятися різними способами: від висловлення погроз до безпосередніх агресивних дій. При непрямій агресії підліток чинить психологічний тиск на «жертву», використовуючи соціальні механізми впливу.

Важливими для розуміння форм агресивної поведінки підлітків є дослідження Т. О. Разводової [30], яка розмежовує поняття агресивності та ворожості. Авторка визначає агресивність як властивість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій у сфері суб'єкт-об'єктних відносин, тоді як ворожість розглядається як реакція, що супроводжується негативними емоціями та оцінками людей і подій.

Для систематизації та узагальнення різних підходів до класифікації агресивної поведінки підлітків нами пропонується наступна таблиця 1.7.

Таблиця 1.7

Підходи до класифікації форм та видів агресивної поведінки підлітків

Автор(и)	Критерій класифікації	Види агресивної поведінки
А. Buss [Ошибка! Источник ссылки не найден.]	Спрямованість і форма прояву	Фізична агресія, непряма агресія, дратівливість, негативізм, образа, недовірливість, вербальна агресія, почуття провини
Thakur і Grewal [Ошибка! Источник ссылки не найден.]	Мета агресивних дій	Інструментальна агресія, ворожа агресія (фізична, вербальна, соціальна)
Т. Щербан та ін. [52]	Характер мотивації	Мотиваційна агресія, інструментальна агресія
Ю. Ю. Бойко-Бузиль і І. І.	Відкритість прояву	Пряма агресія, непряма агресія

Пампура [3]		
В. М. Заїка [14]	Віковий аспект	У молодших підлітків: фізична агресія, негативізм, роздратованість; у старших підлітків: вербальна агресія
М. М. Мельничук [22]	Гендерний аспект	У хлопців: пряма фізична і вербальна агресія; у дівчат: непрямая агресія (соціальна ізоляція, поширення чуток)

Аналіз таблиці 1.7 дозволяє стверджувати, що класифікація агресивної поведінки підлітків є багатовимірною та відображає складність цього феномену.

Варто відзначити дослідження В. М. Заїки [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**], який виокремлює вікову специфіку агресивних проявів. Автор зазначає, що у молодших підлітків переважають фізична агресія, негативізм, роздратованість, непрямая агресія, образливість, підозрілість та почуття провини, тоді як у старших підлітків домінує вербальна агресія, що свідчить про еволюцію форм агресивної поведінки з віком.

М. М. Мельничук [23] акцентує увагу на гендерних відмінностях у проявах агресивної поведінки. Відповідно до результатів досліджень, традиційні соціальні норми заохочують хлопців до більш виражених форм захисної та агресивної поведінки, тоді як дівчата соціалізуються у напрямі пригнічення прямих проявів агресії. Це може призводити до вияву агресії в опосередкованих формах, таких як соціальна ізоляція або поширення пліток і чуток.

О. Коваленко [17] наголошує на тому, що агресивність є властивістю, характерною для будь-якої людини, проте сама по собі вона не робить суб'єкта небезпечним, оскільки агресія може не набувати соціально небезпечних форм. Однак у випадку деструктивних проявів агресивність може суттєво перешкоджати соціальній адаптації підлітка, формуючи негативні поведінкові патерни.

Дослідження О. Я. Чебикіна та Косьянової [41] демонструє взаємозв'язок між агресивністю та ставленням до обману у підлітковому віці. Автори зазначають, що агресивні тенденції можуть корелювати з різними аспектами моральної сфери особистості підлітка, включаючи ставлення до

правдивості та брехні, що розширює розуміння детермінант агресивної поведінки.

Т. М. Дзюба [11] підкреслює, що агресивні вчинки підлітків часто є наслідком особистісної кризи. Ознаки дезадаптації проявляються у формі хворобливого ставлення до сприйняття власного «Я» соціальним оточенням, відчуття самотності та відірваності від світу, відчуття невідповідності власного «Я» ідеалізованим уявленням, що може супроводжуватися проявами жорстокої агресії.

Особливого значення у контексті класифікації агресивної поведінки підлітків набуває теоретична концепція І. І. Сорочинської [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**], яка розглядає агресивну поведінку як мотивовану деструктивну поведінку підлітків, що суперечить суспільним нормам, завдає шкоди об'єктам нападу та самим нападникам, спричиняє фізичний, моральний збиток іншим або викликає у них психологічний дискомфорт. Таке визначення інтегрує різноманітні аспекти агресивної поведінки та дозволяє розглядати її як комплексний феномен.

І. Парфанович, С. Калаур, І. Турчин-Кукаріна [26] розглядають агресивну поведінку з соціально-педагогічного аспекту, наголошуючи, що вона має досліджуватися не лише як зовнішній прояв, але і як наслідок внутрішніх, глибинних деформацій психолого-педагогічного розвитку особистості підлітка. Такий підхід дозволяє розширити розуміння причин агресивної поведінки та розробити більш ефективні стратегії її корекції.

У. Джейкоб та співавтори (U. Jacob et al.) [50] характеризують агресію як небажану позицію індивідів, які примушують інших виконувати свої вимоги та демонструють ворожу поведінку, спрямовану на заподіяння шкоди чи образи іншим особам, або таку, що викликає у них страх. Це визначення акцентує увагу на соціальних наслідках агресії та її впливі на міжособистісні стосунки.

О. Л. Бадамас (O. L. Badamas) [45] наголошує на необхідності превентивних заходів щодо агресивної поведінки підлітків, оскільки агресія

безпосередньо або опосередковано перешкоджає задоволенню базових потреб у безпеці та захисті, що, своєю чергою, негативно впливає на навчально-виховний процес. Профілактика агресивної поведінки може здійснюватися різними способами, зокрема через організацію спеціального навчання учнів з питань агресивних тенденцій та інформування їх про ймовірні причини та наслідки агресивних дій.

В контексті корекції агресивної поведінки підлітків важливими є дослідження У. В. Лапчук і М. М. Мельничук [20], які звертають увагу на методи психокорекційної роботи, що базуються на використанні різних способів корекції: когнітивних (здатність до аналізу своїх переживань, ситуації, пошуку шляхів розв'язання конфліктів неагресивними методами); емоційно-вольових (конструктивні форми поведінки, рольове розігрування критичних життєвих ситуацій); поведінкових (техніки саморегуляції для стримування небажаних поведінкових імпульсів).

О. Д. Замашкіна [15] стверджує, що найбільшої ефективності у профілактиці агресивної поведінки підлітків можна досягти шляхом залучення до превентивної роботи самих підлітків, педагогічних працівників навчального закладу та батьків. Комплексна співпраця команди, що включає підлітків, педагогів, батьків, практичних психологів та соціальних педагогів, створює передумови для успішної психопрофілактичної діяльності.

С. М. Томчук та М. І. Томчук підкреслюють, що кожна особистість має певний рівень агресивності [39]. Відсутність агресивності призводить до пасивності, конформності тощо. Надмірний розвиток агресивності починає характеризувати особистість як конфліктну, нездатну до свідомої кооперації.

Таким чином, аналіз наукової літератури свідчить про різноманітність підходів до класифікації форм та видів агресивної поведінки підлітків. Ця різноманітність обумовлена складністю феномену агресії та множинністю її проявів у підлітковому віці. Узагальнюючи представлені підходи, можна стверджувати, що агресивна поведінка підлітків детермінується комплексом біологічних, психологічних та соціальних факторів, що визначають її

особливості у кожному конкретному випадку. Врахування різних аспектів агресивної поведінки підлітків створює основу для розробки ефективних стратегій її профілактики та корекції.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Методики вивчення проявів агресивної поведінки підлітків

Емпіричне дослідження особливостей агресивної поведінки підлітків було проведено на базі Ренійської гімназії №1 у період з 18 листопада по 30 грудня 2024 року. Дослідження було організовано під час психокорекційної практики у співпраці з психологічною службою закладу освіти.

Дослідження проводилося у кілька етапів:

Етап 1. Підготовчий етап (18-20 листопада 2024 р.) – визначення мети та завдань дослідження, формування вибірки, вибір методик дослідження, обґрунтування їх доцільності, підготовка діагностичних матеріалів. На цьому етапі було розроблено програму емпіричного дослідження, яка включала комплекс методик для всебічного вивчення проблеми агресивної поведінки підлітків.

Етап 2. Діагностичний етап (21-30 листопада 2024 р.) – проведення емпіричного дослідження. На цьому етапі було проведено психодіагностичне обстеження учнів підліткового віку за допомогою комплексу методик.

Етап 3. Аналітичний етап (1-15 грудня 2024 р.) – обробка та аналіз результатів дослідження. На цьому етапі здійснювалась кількісна та якісна обробка отриманих даних з використанням методів математичної статистики, їх інтерпретація та формулювання висновків.

Етап 4. Корекційний етап (лютий-березень 2025 р.) – розробка та проведення корекційних заходів з учнями, які виявили підвищений рівень агресивності, формулювання рекомендацій для педагогів та батьків.

У дослідженні взяли участь 16 учнів підліткового віку Ренійської гімназії №1, серед яких 8 дівчат та 8 хлопців віком від 13 до 15 років. Розподіл за віком: 13 років – 5 осіб (31,25%), 14 років – 7 осіб (43,75%), 15 років – 4 особи (25%). Для забезпечення репрезентативності вибірки було

забезпечено рівне представництво хлопців і дівчат. Дослідження проводилось анонімно, за згодою учасників та їхніх батьків, з дотриманням принципів добровільності та конфіденційності.

Для досягнення мети дослідження було використано комплекс взаємодоповнюючих методик:

Методика діагностики показників та форм агресії А. Басса і А. Дарки. Методика дозволяє виявити такі форми агресивної поведінки: фізична агресія, вербальна агресія, опосередкована агресія, негативізм, роздратування, підозрілість, образа, відчуття провини. Особливу увагу приділено двом узагальненим показникам: індексу агресивності (ІА) та індексу ворожості (ІВ).

Методика складається із 75 тверджень, на які респондент має відповісти «так» або «ні». Обробка результатів здійснюється шляхом підрахунку балів за кожною з восьми шкал відповідно до ключа. Показники за шкалами переводяться у відсотки та інтерпретуються за рівнями: низький рівень (до 50%), середній рівень (50-70%), підвищений рівень (70-85%), високий рівень (понад 85%).

Індекс агресивності формується як середнє арифметичне показників за шкалами «Фізична агресія», «Вербальна агресія» та «Опосередкована агресія». Індекс ворожості – як середнє арифметичне показників за шкалами «Підозрілість» та «Образа». Нормативними значеннями вважаються: для ІА – 60-75 балів, для ІВ – 40-65 балів.

Тест «Самооцінка психічних станів» (за Г. Айзенком). Методика дозволяє діагностувати психічні стани особистості, що можуть впливати на агресивну поведінку: тривожність, фрустрацію, агресивність та ригідність.

Тест складається із 40 тверджень (по 10 на кожен шкалу), які респондент має оцінити за ступенем вираженості у себе від 0 до 2 балів. Кожна шкала має градацію від 0 до 20 балів. Інтерпретація результатів здійснюється за рівнями прояву кожного стану: низький рівень (0-7 балів), середній рівень (8-14 балів) та високий рівень (15-20 балів). За шкалою

«Агресивність» високі показники (15-20 балів) свідчать про агресивність, нестриманість, труднощі у спілкуванні; середні показники (8-14 балів) – про помірну агресивність; низькі показники (0-7 балів) – про спокійність, стриманість. Методика діагностики агресивності С. Ассінгера призначена для швидкої діагностики рівня агресивності особистості та доповнює результати, отримані за методиками Басса-Дарки та Айзенка. Методика дозволяє виявити схильність особистості до прямих агресивних дій у міжособистісній взаємодії та оцінити загальний рівень агресивності. Тест складається з 20 питань, на кожне з яких респондент має вибрати один з трьох варіантів відповіді (а, б або в), що найбільше відповідає його поведінці та реакціям у різних ситуаціях. Питання охоплюють різні аспекти поведінки підлітка: реакції на критику, способи вираження незгоди, поведінку в конфліктних ситуаціях, ставлення до оточуючих, прояви роздратування тощо. Обробка результатів здійснюється шляхом підрахунку балів за ключем. Кожна відповідь оцінюється певною кількістю балів (від 0 до 4), які підсумовуються для отримання загального показника агресивності. Максимальна кількість балів – 80.

Тест А. Ассінгера має низку переваг для дослідження підліткової агресивності: вона є компактною (20 питань), що зменшує ймовірність втоми респондентів; питання сформульовані зрозумілою для підлітків мовою та стосуються реальних життєвих ситуацій; методика дозволяє швидко отримати загальну оцінку рівня агресивності. Використання методики Ассінгера в комплексі з методиками Басса-Дарки та Айзенка дозволяє отримати більш повну та достовірну картину особливостей агресивної поведінки підлітків, оскільки кожна методика акцентує увагу на різних аспектах агресивності.

Для обробки результатів дослідження використовувалися методи математичної статистики: визначення середніх показників, відсоткові співвідношення, кореляційний аналіз (для визначення взаємозв'язків між різними показниками агресивної поведінки та соціально-психологічними

чинниками), порівняльний аналіз (для виявлення гендерних відмінностей), t-критерій Стьюдента (для оцінки статистичної значущості відмінностей).

2.2. Результати емпіричного дослідження проявів агресивної поведінки підлітків

На першому етапі аналізу результатів дослідження було проаналізовано дані, отримані за методикою діагностики показників та форм агресії А. Басса і А. Дарки. Результати дослідження представлено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати дослідження агресивної поведінки підлітків за методикою Басса-Дарки

Форма агресії	Середній показник (бали)	Рівень вираженості
Опосередкована агресія	84,44	Високий
Відчуття провини	73,63	Підвищений
Вербальна агресія	70,56	Підвищений
Фізична агресія	70,25	Підвищений
Негативізм	69,44	Середній
Підозрілість	67,81	Середній

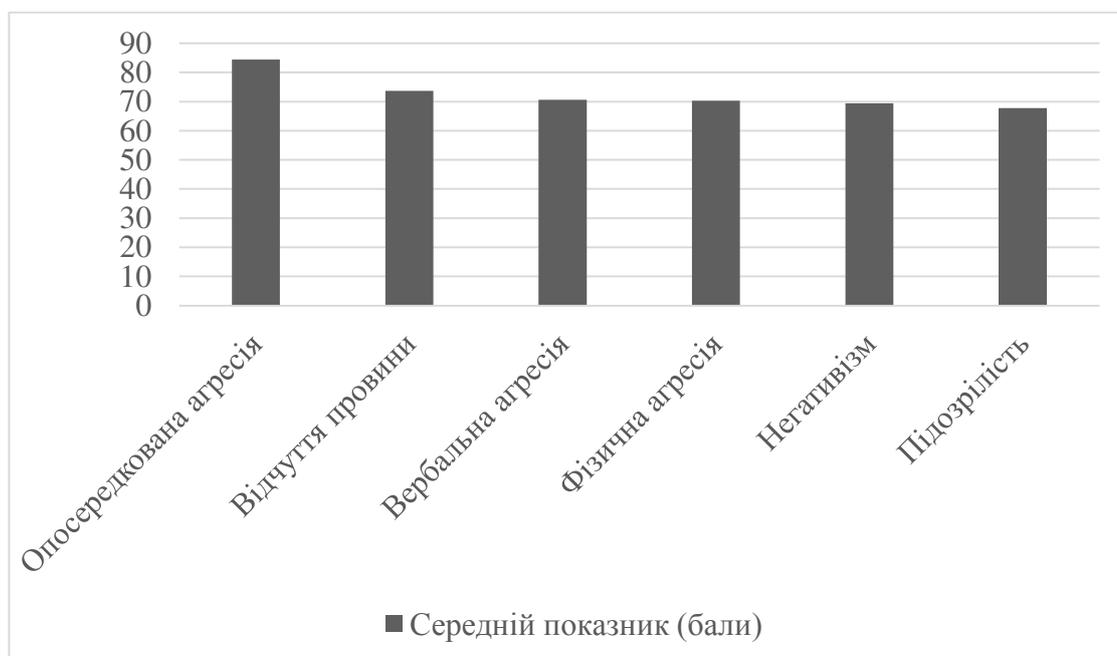

Рис. 2.1. Результати дослідження агресивної поведінки підлітків за методикою Басса-Дарки

Аналіз отриманих даних дозволив визначити середні показники за кожною шкалою в цілому по вибірці. Як видно з таблиці 2.1, найвищі показники спостерігаються за шкалою «Опосередкована агресія» (84,44 бали), що свідчить про значну поширеність непрямих форм агресії серед підлітків. Конкретними проявами опосередкованої агресії в підлітків є плітки, злі жарти, необґрунтована критика, спрямування агресії на нейтральні об'єкти. Особливо важливо відзначити, що цей показник значно перевищує нормативні значення, що може свідчити про соціальну дезадаптацію підлітків та наявність конфліктів з оточуючими.

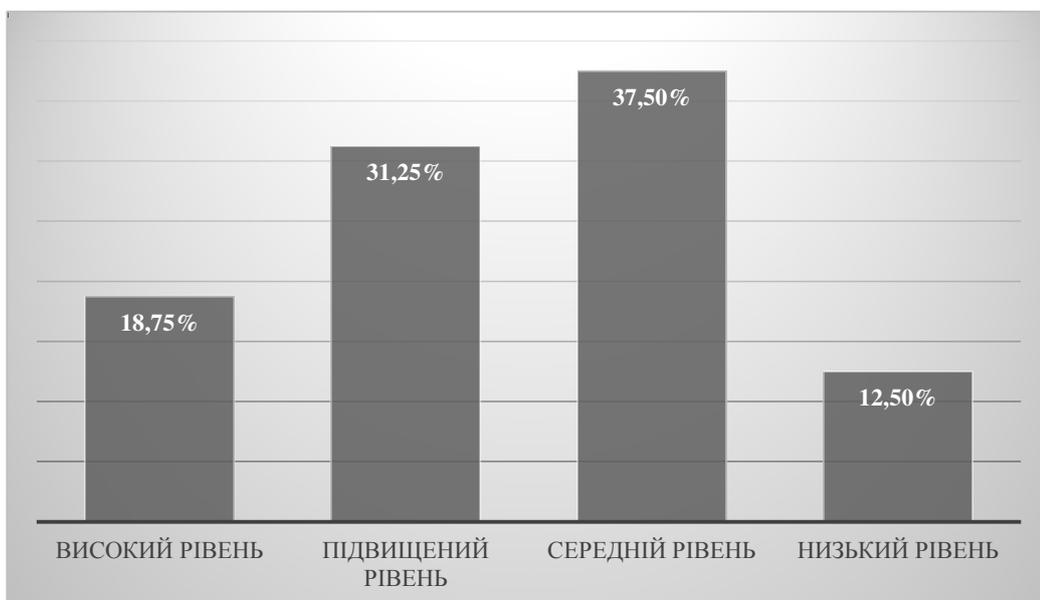
Також досить високими є показники за шкалами «Відчуття провини» (73,63 бали), «Фізична агресія» (70,25 балів) та «Вербальна агресія» (70,56 балів). Підвищені показники за шкалою «Відчуття провини» свідчать про наявність у підлітків вираженого почуття провини, яке може відображати внутрішньоособистісний конфлікт та схильність до самозвинувачення. Високі значення за шкалами фізичної та вербальної агресії вказують на схильність підлітків до вираження агресії у прямій формі, що є характерною особливістю підліткового віку та може бути пов'язано з гормональними змінами, нестабільністю емоційної сфери та прагненням до самоствердження.

Для більш детального аналізу було визначено розподіл респондентів за рівнями прояву індексу агресивності (ІА) та індексу ворожості (ІВ). Результати представлено у таблиці 2.2 та на рисунках 2.2 та 2.3.

Таблиця 2.2

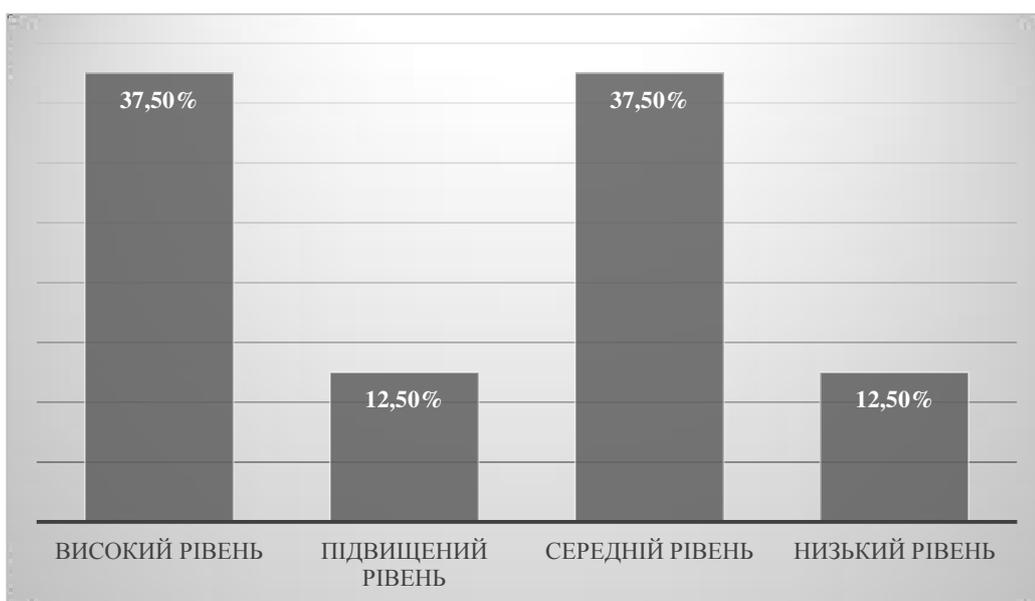
**Результати дослідження рівнів прояву агресивності за методикою
Басса-Дарки**

Рівень прояву	Індекс агресивності (ІА)	Індекс ворожості (ІВ)
	Кількість / %	Кількість / %
Високий (>85 / >75)	3 / 18,75%	6 / 37,5%
Підвищений (75-85 / 65-75)	5 / 31,25%	2 / 12,5%
Середній (60-75 / 40-65)	6 / 37,5%	6 / 37,5%
Низький (<60 / <40)	2 / 12,5%	2 / 12,5%

Рис. 2.2. Результати дослідження рівнів індексу агресивності, %

Згідно з отриманими даними, високий рівень індексу агресивності (ІА > 85) виявлено у 18,75% респондентів, підвищений рівень (ІА = 75-85) – у 31,25%, середній рівень (ІА = 60-75) – у 37,5%, низький рівень (ІА < 60) – у 12,5% підлітків. Загалом, у 50% досліджуваних виявлено підвищений або високий рівень агресивності, що свідчить про значну вираженість агресивних тенденцій у поведінці підлітків. Такі результати узгоджуються з даними інших досліджень, які відзначають підвищений рівень агресивності як характерну особливість підліткового віку.

Рис. 2.3. Результати дослідження рівнів індексу ворожості, %

Щодо індексу ворожості, високий рівень ($IV > 75$) виявлено у 37,5% респондентів, підвищений рівень ($IV = 65-75$) – у 12,5%, середній рівень ($IV = 40-65$) – у 37,5%, низький рівень ($IV < 40$) – у 12,5%. Таким чином, 50% підлітків демонструють підвищений або високий рівень ворожості, що вказує на значне поширення неприязного, недовірливого ставлення до оточуючих. Це може свідчити про наявність серйозних проблем у міжособистісних стосунках, недовіри до оточуючих, схильності приписувати ворожі наміри іншим людям. Високий індекс ворожості може бути пов'язаний з попереднім негативним досвідом міжособистісної взаємодії, недостатнім рівнем соціальної компетентності та невмінням конструктивно вирішувати конфліктні ситуації.

Також розглянемо відмінності у показниках форм агресії за методикою Басса-Дарки (таблиця 2.3).

Таблиця 2.3

Порівняльний аналіз середніх показників форм агресії у хлопців та дівчат за методикою Басса-Дарки

Форма агресії	Хлопці (n=8)	Дівчата (n=8)	Різниця
Фізична агресія	72.88	67.63	+5.25
Вербальна агресія	73.00	68.13	+4.88
Опосередкована агресія	89.38	79.50	+9.88
Негативізм	73.25	65.63	+7.63
Роздратування	53.25	60.88	-7.63
Підозрілість	64.63	71.00	-6.38
Образа	53.63	59.88	-6.25
Відчуття провини	67.38	79.88	-12.50
Індекс агресивності (ІА)	78.31	71.70	+6.61
Індекс ворожості (ІВ)	59.13	66.56	-7.44

Аналіз отриманих даних дозволяє констатувати наявність суттєвих гендерних відмінностей у проявах агресивної поведінки підлітків. У хлопців спостерігаються вищі показники за такими формами агресії, як фізична агресія (+5,25 балів), вербальна агресія (+4,88 балів), опосередкована агресія (+9,88 балів) та негативізм (+7,63 балів). Також хлопці мають вищий загальний індекс агресивності (78,31 проти 71,70 у дівчат).

Найбільша різниця між хлопцями та дівчатами спостерігається за шкалою «Опосередкована агресія» (+9,88 балів на користь хлопців). Це може пояснюватися тим, що у підлітковому віці хлопці частіше вдаються до висміювання, пліток, спрямовують агресивну енергію на сторонні об'єкти. Високі показники за шкалою «Негативізм» у хлопців (+7,63 балів) свідчать про їхню схильність до опозиційної поведінки, що часто спрямована проти авторитетів або керівництва.

Натомість, дівчата демонструють вищі показники за шкалами «Роздратування» (+7,63 балів), «Підозрілість» (+6,38 балів), «Образа» (+6,25 балів) та «Відчуття провини» (+12,50 балів). Також у дівчат вищий індекс ворожості (66,56 проти 59,13 у хлопців).

Особливу увагу привертає значна різниця за шкалою «Відчуття провини» (+12,50 балів на користь дівчат). Це може бути пов'язано з гендерними стереотипами виховання, згідно з якими дівчатам з дитинства прищеплюють більшу відповідальність за свої дії та вчинки, орієнтацію на норми моралі. Вищі показники за шкалами «Роздратування

Вищі показники за шкалами «Роздратування», «Підозрілість» та «Образа» у дівчат можуть свідчити про те, що дівчата більше схильні до внутрішнього переживання негативних емоцій, тоді як хлопці частіше виражають їх у зовнішній, безпосередній формі. Це узгоджується з даними досліджень К.В. Сельченка, І.А. Фурманова, які відзначають, що для дівчат більш характерними є непрямі форми агресії, що проявляються у формі роздратування, образи та підозрілості.

Аналіз гендерних особливостей агресивної поведінки підлітків також дозволив виявити відмінності у ситуаціях, що провокують агресію, та способах її вираження. За результатами спостереження та бесід було встановлено, що хлопці частіше проявляють агресивну поведінку в ситуаціях, пов'язаних із загрозою їхньому статусу, самоповазі, фізичній недоторканності. Дівчата, в свою чергу, більш чутливі до конфліктів у сфері міжособистісних стосунків, особливо дружби та романтичних відносин.

Щодо способів вираження агресії, хлопці частіше вдаються до прямих форм агресії (фізична, вербальна), тоді як дівчата віддають перевагу непрямим формам (плітки, бойкот, маніпуляції). Це може бути пов'язано з гендерними стереотипами та особливостями соціалізації: суспільство більш толерантне до проявів агресії у хлопців, тоді як від дівчат очікується стриманість та конформність.

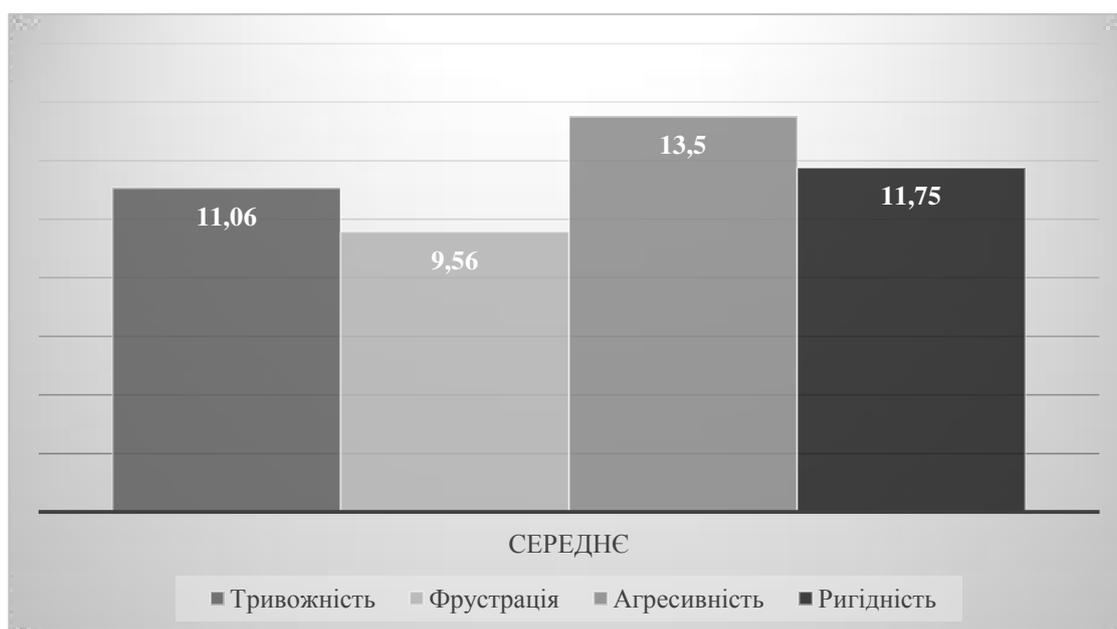
Далі було проведено аналіз результатів дослідження за методикою «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка. Результати представлено в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Результати дослідження психічних станів підлітків за методикою Г.

Айзенка

	Тривожність	Фрустрація	Агресивність	Ригідність
Середнє	11,06	9,56	13,5	11,75

Рис. 2.4. Результати дослідження психічних станів підлітків за методикою Г. Айзенка

Аналіз результатів, представлених у таблиці 2.4, дозволяє зробити висновок про психічні стани підлітків та їх зв'язок з агресивною поведінкою. Середній рівень агресивності у вибірці становить 13,5 балів, що відповідає середньому рівню з тенденцією до високого. При цьому високий рівень

агресивності (15-20 балів) виявлено у 37,5% підлітків, середній рівень (8-14 балів) – у 56,25%, низький рівень (0-7 балів) – у 6,25%.

Отримані дані свідчать про суттєве переважання середнього та високого рівнів агресивності у досліджуваній вибірці. Цей результат корелює з даними, отриманими за методикою Басса-Дарки, що підтверджує валідність обох методик та достовірність отриманих результатів. Висока агресивність за методикою Айзенка проявляється у невмінні контролювати свої емоції, імпульсивності реакцій, нетерпимості до думок інших, непослідовності у діях.

Крім того, привертають увагу середні показники за шкалою «Тривожність» (11,06 балів) та «Ригідність» (11,75 балів), які знаходяться на середньому рівні. Середній рівень тривожності може свідчити про емоційну нестабільність підлітків, схильність до переживань, невпевненість у собі. Підвищена ригідність вказує на труднощі у зміні наміченої програми поведінки в умовах, що об'єктивно вимагають її перебудови, що може призводити до непорозумінь у спілкуванні та конфліктних ситуацій.

Аналіз результатів показав, що рівень агресивності за методикою Г. Айзенка корелює з показниками індексу агресивності за методикою Басса-Дарки (коефіцієнт кореляції $r = 0,78$, $p \leq 0,01$), що підтверджує достовірність отриманих даних та свідчить про високу надійність обох методик. Це також вказує на те, що агресивність є відносно стійкою характеристикою особистості підлітка, яка проявляється в різних ситуаціях та контекстах.

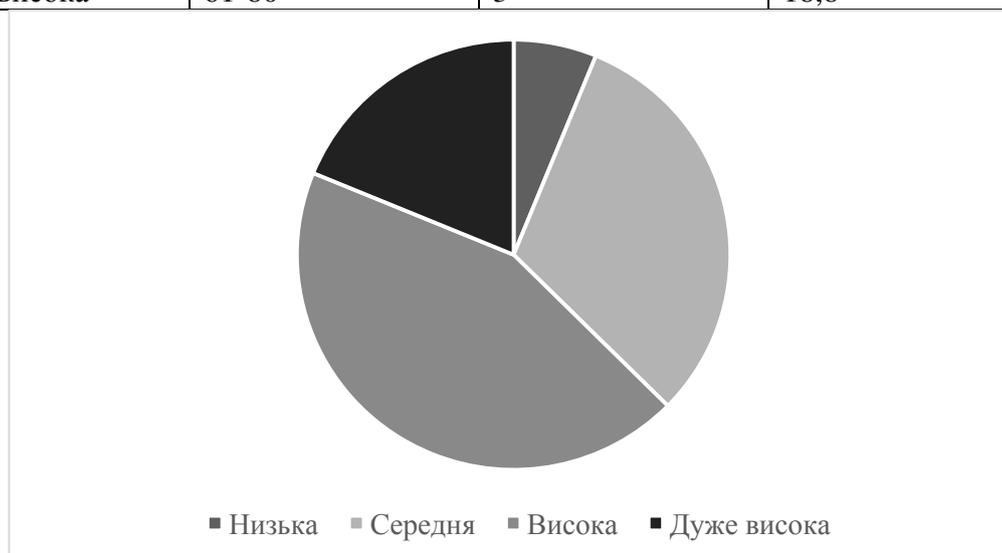
Також виявлено значущі кореляції між показником агресивності та тривожності ($r = 0,62$, $p \leq 0,05$), агресивності та ригідності ($r = 0,71$, $p \leq 0,01$). Це свідчить про те, що агресивна поведінка підлітків часто поєднується з підвищеною тривожністю та негнучкістю поведінкових патернів. Такий взаємозв'язок може вказувати на те, що агресія у підлітків часто є захисною реакцією на тривогу, невпевненість, фрустрацію. У свою чергу, ригідність ускладнює адаптацію підлітків до нових умов, знижує їхню здатність знаходити альтернативні, неагресивні способи вирішення проблем.

Додатково, для більш всебічного вивчення агресивності підлітків, було застосовано методика діагностики агресивності С. Ассінгера. Ця методика дозволяє виявити рівень агресивності особистості та доповнює результати, отримані за методиками Басса-Дарки та Айзенка. Аналіз результатів дослідження за методикою С. Ассінгера показав, що середній показник агресивності у вибірці становить 45,94 бала, що відповідає високому рівню агресивності (діапазон 41-60 балів). Розподіл респондентів за рівнями агресивності (таблиця 2.5) виявив наступні особливості: низький рівень агресивності виявлено лише у 6,3% досліджуваних (1 особа), середній рівень – у 31,3% (5 осіб), високий рівень – у 43,8% (7 осіб), дуже високий рівень – у 18,8% (3 особи).

Таблиця 2.5

**Результати дослідження рівнів агресивності (методика С.
Ассінгера)**

Рівень агресивності	Діапазон балів	Кількість респондентів	Відсоток (%)
Низька	0-20	1	6,2
Середня	21-40	5	31,2
Висока	41-60	7	43,8
Дуже висока	61-80	3	18,8

**Рис. 2.5. Результати дослідження рівнів агресивності (методика С.
Ассінгера)**

Таким чином, більшість підлітків (62,6%) демонструють високий та дуже високий рівні агресивності за методикою Ассінгера, що узгоджується з результатами, отриманими за методиками Басса-Дарки та Айзенка. Це свідчить про актуальність проблеми агресивної поведінки в даній віковій групі та необхідність розробки цілеспрямованих профілактичних та корекційних заходів. Варіативність показників (від 19 до 64 балів) вказує на індивідуальні відмінності у проявах агресивності серед досліджуваних підлітків, що необхідно враховувати при плануванні психокорекційної роботи.

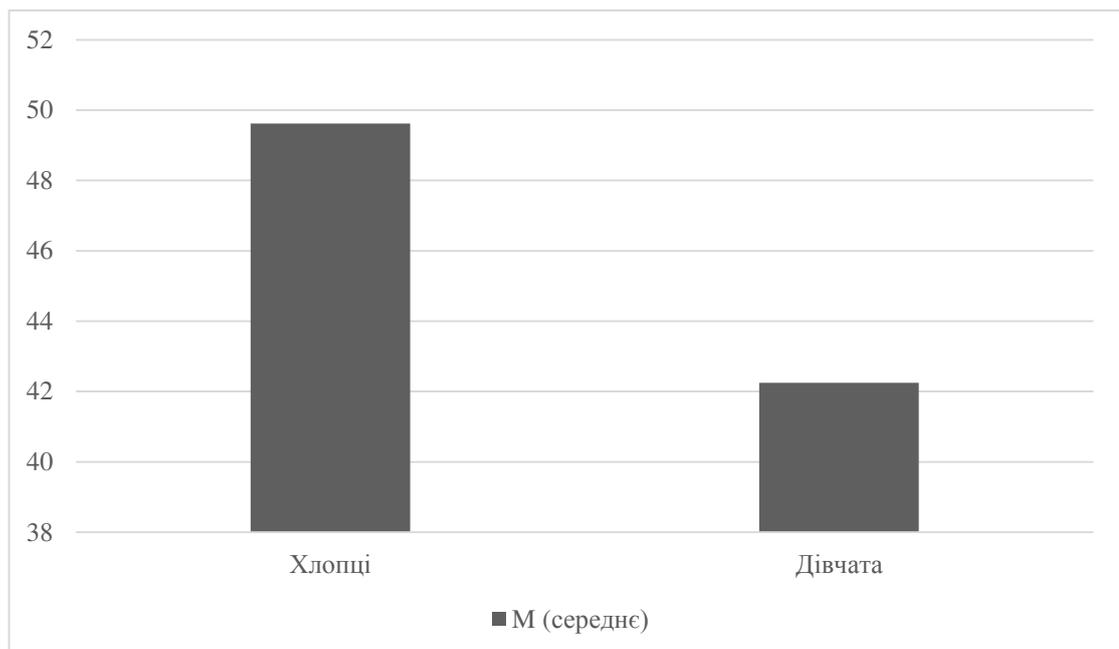
Для виявлення гендерних особливостей агресивності за методикою С. Ассінгера був проведений порівняльний аналіз результатів хлопців та дівчат (таблиця 2.6).

Таблиця 2.6

Гендерні особливості агресивності за методикою С. Ассінгера

Стать	n	M (середнє)	SD (ст. відхилення)	Різниця
Хлопці	8	49,62	15.15	
Дівчата	8	42,25	15.45	+7.38

Примітка: $t = 0.964$, $p = 0.351$

Рис. 2.6. Гендерні особливості агресивності за методикою С. Ассінгера

Аналіз гендерних відмінностей показав, що у хлопців середній показник агресивності становить 49,62 бала (SD=14,72), тоді як у дівчат – 42,25 бала (SD=15,83). Різниця у 7,38 бала на користь хлопців вказує на тенденцію до вищого рівня агресивності у юнаків, однак статистичний аналіз ($t=0,964$, $p=0,351$) не виявив значущих відмінностей на рівні $p \leq 0,05$. Це може свідчити про те, що в підлітковому віці гендерні відмінності в агресивності не є настільки виразними, як це традиційно вважалось.

Для перевірки конвергентної валідності методики С. Ассінгера було проведено кореляційний аналіз. Результати представлено в таблиці 2.7 та Додатках 3-4.

Таблиця 2.7

Кореляційний зв'язок показників агресивності за методикою С. Ассінгера з показниками методики Басса-Дарки

Показник методики Басса-Дарки	Коефіцієнт кореляції (r)	Рівень значущості (p)
Фізична агресія	0.830	0.000**
Вербальна агресія	0.730	0.001**
Опосередкована агресія	0.765	0.001**
Негативізм	0.300	0.259
Роздратування	0.625	0.010**
Підозрілість	0.538	0.032*
Образа	0.544	0.029*
Відчуття провини	0.331	0.210
Індекс агресивності (ІА)	0.979	0.000**
Індекс ворожості (ІВ)	0.569	0.022*

Примітка: * – $p \leq 0.05$, ** – $p \leq 0.01$

Кореляційний аналіз виявив статистично значущі зв'язки між показниками методики С. Ассінгера та інших методик. Найсильніший зв'язок спостерігається з Індексом агресивності за методикою Басса-Дарки ($r=0,979$, $p<0,01$) та показником агресивності за методикою Айзенка ($r=0,949$, $p<0,01$), що підтверджує конвергентну валідність методики Ассінгера. Високі кореляції з тривожністю ($r=0,732$), фрустрацією ($r=0,697$) та ригідністю

($r=0,758$) свідчать про тісний зв'язок агресивності з негативними психічними станами підлітків.

Група з високим рівнем агресивності (31,25% вибірки) – підлітки, які демонструють високі показники агресивності за методиками. Характеризуються високими рівнями фізичної та вербальної агресії, підвищеною тривожністю та ригідністю. У представників цієї групи агресивна поведінка часто має компенсаторний характер та спрямована на підвищення самооцінки, самоствердження, захист від реальних або уявних загроз. Підлітки з цієї групи найбільше потребують психокорекційної роботи.

Група з середнім рівнем агресивності (43,75% вибірки) – підлітки з середніми показниками агресивності. У них переважає опосередкована агресія та негативізм. Агресивні прояви в цій групі мають ситуативний характер і зазвичай пов'язані з конкретними провокуючими факторами. Ці підлітки здатні до самоконтролю, проте в стресових ситуаціях можуть демонструвати агресивні реакції.

Група з низьким рівнем агресивності (25% вибірки) – підлітки з низькими показниками агресивності за методиками. Характеризуються низьким рівнем тривожності. Ці підлітки демонструють адаптивні стратегії поведінки, здатні конструктивно вирішувати конфліктні ситуації, мають розвинені комунікативні навички. У них переважають позитивні установки щодо оточуючих, відсутні виражені захисні механізми.

Отже, результати дослідження підтверджують наявність суттєвих гендерних відмінностей у проявах агресивної поведінки підлітків. Хлопці більш схильні до фізичної та опосередкованої агресії, негативізму, мають вищий загальний індекс агресивності. Дівчата, в свою чергу, демонструють вищі показники роздратування, підозрливості, образи, відчуття провини та індексу ворожості. Також дівчата характеризуються вищими рівнями тривожності та фрустрації. Виявлені відмінності необхідно враховувати при розробці програм профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків.

Виявлені взаємозв'язки необхідно враховувати при розробці профілактичних та корекційних програм, спрямованих на зниження рівня агресивності підлітків. Ефективна програма повинна включати роботу з сім'єю підлітка, спрямовану на оптимізацію стилю сімейного виховання; заходи, що сприяють підвищенню соціальної адаптованості та статусу підлітка в групі однолітків; психокорекційну роботу з негативними психічними станами (тривожність, фрустрація, ригідність); залучення підлітків до конструктивних форм діяльності та самореалізації.

2.3. Корекційно-профілактичні технології роботи з агресивною поведінкою підлітків

На основі теоретичного аналізу проблеми агресивної поведінки підлітків та результатів проведеного емпіричного дослідження нами розроблено комплекс методичних рекомендацій, спрямованих на профілактику та корекцію агресивних проявів у підлітковому середовищі. Рекомендації адресовані педагогам, шкільним психологам, соціальним працівникам та батькам підлітків.

Превентивний напрям діяльності шкільного психолога має бути спрямований на раннє виявлення підлітків з підвищеним ризиком формування агресивної поведінки. Доцільно здійснювати регулярний моніторинг психоемоційного стану учнів, використовуючи валідний діагностичний інструментарій, зокрема опитувальник Басса-Дарки, проєктивні методики, соціометричні дослідження. Особливу увагу варто приділяти підліткам із неблагополучних родин, соціально дезадаптованим учням та тим, хто демонструє різкі зміни в поведінці.

При організації психокорекційної роботи з агресивними підлітками психологу рекомендується дотримуватися принципу системності, забезпечуючи комплексний вплив на когнітивну, емоційну та поведінкову сфери особистості [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Оптимальним

форматом є поєднання групової та індивідуальної роботи, що дозволяє враховувати як типологічні, так і індивідуальні особливості проявів агресії.

Важливим компонентом діяльності психолога є консультативна робота з педагогічним колективом, спрямована на формування єдиної стратегії реагування на агресивні прояви підлітків. Рекомендується проведення методичних семінарів з питань розпізнавання ранніх ознак агресивності, технік деескалації конфліктів та методів конструктивної комунікації з агресивно налаштованими учнями.

Психологічна просвіта батьків є невід'ємною складовою профілактичної роботи [Ошибка! Источник ссылки не найден.]. Ефективними формами взаємодії з батьками можуть бути тематичні батьківські збори, психологічні практикуми, тренінги батьківської компетентності. Особливого значення набуває індивідуальне консультування батьків підлітків з вираженими агресивними тенденціями.

Педагогічним працівникам рекомендується формувати навчально-виховне середовище на засадах толерантності та взаємоповаги. Необхідно уникати авторитарного стилю взаємодії з підлітками, який може провокувати захисну агресію або стати моделлю для наслідування. Доцільним є впровадження демократичних принципів організації освітнього процесу з чіткими та послідовними вимогами до поведінки учнів. Педагогам важливо усвідомлювати, що власні емоційні реакції на провокативну поведінку підлітків можуть як ескалувати, так і пом'якшувати конфліктну ситуацію [Ошибка! Источник ссылки не найден.]. Тому необхідно розвивати навички емоційної саморегуляції та демонструвати підліткам конструктивні моделі вирішення конфліктних ситуацій.

Особливої уваги потребує організація превентивної роботи з класним колективом. Доцільно інтегрувати в освітній процес елементи тренінгу комунікативних навичок, проводити тематичні виховні години з питань ненасильницького вирішення конфліктів, впроваджувати програми формування емоційного інтелекту [Ошибка! Источник ссылки не найден.].

При роботі з агресивними підлітками педагогам рекомендується застосовувати техніку «контракту» – чіткої домовленості про взаємні очікування та наслідки їх порушення. Важливо фокусуватися не на покаранні за агресивні прояви, а на розвитку альтернативних форм поведінки та заохоченні конструктивних способів самовираження.

Родинне середовище є первинним чинником, що визначає формування поведінкових патернів підлітка [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Батькам рекомендується критично проаналізувати власні моделі вирішення конфліктів та реагування на фрустрацію, оскільки діти найчастіше відтворюють поведінкові стратегії значущих дорослих. Особливу увагу необхідно приділяти якості емоційного контакту з підлітком. Рекомендується регулярно проводити довірливі бесіди, виявляти інтерес до внутрішнього світу дитини, створювати атмосферу безумовного прийняття. При цьому важливо встановлювати чіткі межі прийнятної поведінки, розмежовуючи неприйняття агресивних дій від неприйняття особистості підлітка.

Батькам агресивних підлітків рекомендується звернути увагу на організацію конструктивного дозвілля дитини [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Залучення до спортивних секцій (надаючи перевагу неконтактним видам спорту), творчих гуртків, волонтерської діяльності сприяє сублімації агресивної енергії та формуванню просоціальних установок. Важливим аспектом є контроль за інформаційним простором підлітка [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Батькам рекомендується обмежувати доступ до медіаконтенту з елементами насильства, проводити обговорення агресивних моделей поведінки, представлених у фільмах чи комп'ютерних іграх, сприяючи розвитку критичного мислення.

Таким чином, ефективна профілактика агресивної поведінки підлітків передбачає впровадження багаторівневої системи заходів, що охоплює первинну, вторинну та третинну профілактику.

Первинна профілактика спрямована на загальну популяцію підлітків і має на меті створення умов, що перешкоджають формуванню агресивних

тенденцій. На цьому рівні рекомендується впровадження загальношкільних програм розвитку емоційного інтелекту, формування ненасильницької комунікації, медіації однолітків [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Вторинна профілактика орієнтована на підлітків із підвищеним ризиком формування агресивної поведінки. Для цієї категорії учнів доцільно організовувати спеціалізовані тренінгові групи, спрямовані на розвиток саморегуляції, навчання конструктивним способам подолання стресу, підвищення фрустраційної толерантності [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Третинна профілактика передбачає роботу з підлітками, які вже демонструють стійкі форми агресивної поведінки. На цьому рівні рекомендується застосування комплексних корекційних програм із залученням міждисциплінарної команди фахівців (психолог, соціальний педагог, за необхідності – психотерапевт).

Для забезпечення системності профілактичної роботи доцільно створювати в закладах освіти спеціалізовані протокольні програми реагування на випадки агресії та насильства. Такі протоколи мають містити чіткий алгоритм дій педагогічних працівників, визначати відповідальних осіб та передбачати механізми міжвідомчої взаємодії у складних випадках.

Сучасні підходи до профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків передбачають впровадження інноваційних технологій, які відповідають особливостям сприйняття та мислення сучасних підлітків. Перспективним напрямом є інтеграція елементів гейміфікації в корекційно-профілактичні програми. Використання навчальних відеоігор, інтерактивних симуляторів соціальних ситуацій дозволяє в захоплюючій формі розвивати навички розпізнавання емоцій, емпатії, ненасильницького вирішення конфліктів.

Інноваційною технологією є впровадження програм позитивного розвитку підлітків (Positive Youth Development), які фокусуються не на боротьбі з агресією, а на розвитку сильних сторін особистості, формуванні

резильєнтності, життєстійкості та соціальної компетентності. Заслуговує на увагу метод просоціального моделювання, який передбачає залучення старших підлітків із конструктивними поведінковими стратегіями до роботи з молодшими підлітками в якості менторів. Ця технологія дозволяє використовувати природне для підліткового віку прагнення до наслідування в конструктивному руслі.

Перспективним напрямом є впровадження реституційного підходу до реагування на агресивні прояви в шкільному середовищі. На відміну від традиційного дисциплінарного підходу, орієнтованого на покарання, реституційний підхід фокусується на відновленні пошкоджених соціальних зв'язків та формуванні відповідальності за власні дії. Представлені методичні рекомендації базуються на інтеграції сучасних наукових досліджень у галузі психології агресії, вікової психології та психокорекційної практики. Їх імплементація в освітній процес дозволить забезпечити комплексний підхід до профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків.

Важливо підкреслити, що ефективність запропонованих рекомендацій значною мірою залежить від системності їх застосування та координації зусиль усіх суб'єктів виховного процесу. Тільки за умови узгодженої взаємодії школи, сім'ї та соціальних інституцій можливе досягнення стійких позитивних результатів у формуванні конструктивних поведінкових патернів підлітків.

Основним принципом профілактичної та корекційної роботи з агресивними підлітками має бути гуманістична орієнтація, яка передбачає повагу до особистості підлітка, віру в його потенціал до позитивних змін та створення умов для конструктивної самореалізації.

На основі результатів емпіричного дослідження, проведеного з учнями 8 класу, була розроблена комплексна корекційна програма, спрямована на зниження рівня агресивної поведінки підлітків та формування адаптивних моделей соціальної взаємодії.

Мета програми: зниження рівня агресивності підлітків шляхом формування конструктивних поведінкових патернів, розвитку емоційної регуляції та соціальних навичок.

Завдання програми: формування навичок усвідомлення та розпізнавання власних емоційних станів, особливо гніву та агресії. Розвиток здатності до емпатії та розуміння емоційних станів інших людей. Опанування технік саморегуляції та контролю імпульсивних реакцій у конфліктних ситуаціях. Формування конструктивних стратегій подолання фрустрації та стресу. Розвиток комунікативних компетенцій та навичок ненасильницького вирішення конфліктів. Підвищення рівня самооцінки та формування позитивного самосприйняття.

Функції програми: діагностична функція реалізується через моніторинг динаміки змін емоційного стану та поведінкових проявів учасників програми. Розвивальна функція забезпечує формування нових адаптивних навичок та моделей поведінки. Профілактична функція спрямована на запобігання деструктивним формам взаємодії підлітків у майбутньому. Корекційна функція полягає в трансформації наявних дезадаптивних поведінкових патернів. Інтеграційна функція сприяє соціальній адаптації підлітків та покращенню міжособистісної взаємодії.

Методологічні засади: корекційна програма базується на інтеграції когнітивно-поведінкового, гуманістичного та системного підходів у психології. Теоретичним підґрунтям програми є концепції А. Бандури щодо соціального наочіння, теорія когнітивної терапії А. Бека, концепція емоційного інтелекту Д. Гоулмана, положення гуманістичної психології К. Роджерса та гештальт-підходу Ф. Перлза [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Важливим аспектом є врахування вікових особливостей підліткового періоду та нейрофізіологічних чинників, що впливають на формування агресивної поведінки у цьому віці.

Цільова група: учні 8 класу загальноосвітньої школи (14-15 років).

Ресурси програми:

Організаційні ресурси: спеціально обладнане приміщення для проведення групових занять, що забезпечує конфіденційність та комфортні умови для психологічної роботи.

Методичні ресурси: діагностичний інструментарій для вхідного, проміжного та підсумкового оцінювання; методичні розробки занять; наочні матеріали; релаксаційні аудіозаписи.

Кадрові ресурси: шкільний психолог, який має досвід роботи з підлітками та володіє методами групової психокорекції; за необхідності – соціальний педагог та класний керівник для забезпечення комплексного підходу.

Часові ресурси: програма розрахована на два місяці (з лютого по квітень 2025 року), періодичність занять – двічі на тиждень, тривалість кожного заняття – 90 хвилин.

Структура та зміст корекційної програми:

Програма складається з трьох взаємопов'язаних блоків, що послідовно реалізуються протягом корекційного процесу.

Діагностично-мотиваційний блок (перший тиждень лютого 2025 р.) передбачає проведення вхідної діагностики, формування мотивації до участі в програмі, встановлення довірчих стосунків між учасниками та психологом, узгодження правил групової роботи.

Основний корекційний блок (середина лютого – початок березня 2025 р.) включає систематичні групові заняття, спрямовані на досягнення мети програми через реалізацію поставлених завдань. Цей блок структурований за принципом поступового ускладнення матеріалу та нарощування навичок.

Завершальний блок (друга половина березня 2025 р.) фокусується на закріпленні набутих навичок, проведенні підсумкової діагностики, рефлексії досягнутих результатів та формуванні стратегій подальшого особистісного розвитку.

Окрім основних компонентів програми, важливо відзначити особливості методологічного інструментарію, що використовується під час

корекційної роботи з підлітками з агресивною поведінкою. Методи, що застосовуються в програмі, відібрані з урахуванням вікових особливостей підліткового періоду та специфіки корекції агресивної поведінки:

Когнітивно-поведінкові техніки спрямовані на виявлення та трансформацію дисфункціональних переконань, що підтримують агресивні патерни. Зокрема, використовуються методи когнітивного реструктурування, аналіз ірраціональних переконань, техніки зупинки негативних думок. Елементи арт-терапії сприяють символічному виразу агресивних імпульсів у соціально прийнятній формі через малювання, ліплення, колажування. Цей підхід особливо ефективний у роботі з підлітками, які мають труднощі з вербалізацією емоційних станів.

Тілесно-орієнтовані практики забезпечують розвиток тілесного усвідомлення та контролю над фізичними проявами агресії. Застосовуються дихальні техніки, прогресивна м'язова релаксація, елементи біоенергетичного аналізу за А. Лоуеном.

Групові дискусії та аналіз ситуацій сприяють формуванню критичного мислення та розширенню репертуару поведінкових реакцій у проблемних ситуаціях. Обговорення реальних або змодельованих конфліктних ситуацій дозволяє підліткам побачити альтернативні способи реагування. Рольові ігри та психодраматичні техніки дають можливість відпрацювати конструктивні моделі поведінки в безпечному середовищі, розвинути емпатію через вживання в різні ролі, усвідомити наслідки агресивних дій. Метод «форум-театру» як інтерактивна форма роботи дозволяє моделювати складні соціальні ситуації та колективно шукати їх вирішення, що особливо резонує з підлітковою аудиторією через елемент драматизації та активної участі.

Особливості організації корекційного процесу:

Корекційні заняття проводяться в малих групах (8-10 осіб), що забезпечує оптимальні умови для групової динаміки та індивідуального підходу. Паралельно з груповою роботою передбачаються індивідуальні консультації для учасників, які демонструють особливо високий рівень

агресивності або потребують додаткової підтримки. До корекційного процесу опосередковано залучаються батьки та педагоги через проведення інформаційних зустрічей та надання рекомендацій щодо взаємодії з підлітками.

Детальний зміст корекційної програми з описом занять представлено у додатку, що містить тематичний план та структуру типового заняття.

Впровадження розробленої корекційної програми створює умови для трансформації деструктивних поведінкових патернів підлітків, розвитку їх емоційного інтелекту та комунікативних навичок, що в сукупності забезпечує зниження рівня агресивності та покращення соціальної адаптації.

Тематичний план корекційної програми з подолання агресивної поведінки підлітків представлений у Додатку А.

Кожне заняття корекційної програми структуроване таким чином, щоб забезпечити послідовний розвиток навичок і має наступну структуру.

Вступна частина (15 хвилин) спрямована на створення робочої атмосфери та актуалізацію попереднього досвіду. Включає рефлексію попереднього заняття, обговорення домашнього завдання, ритуал привітання та вправу-розминку для налаштування на роботу.

Основна частина (60 хвилин) зосереджена на досягненні конкретних цілей заняття через використання спеціально підібраних психокорекційних вправ і технік. Передбачає чергування теоретичного матеріалу з практичними завданнями, індивідуальну та групову роботу, дискусії та рольові ігри.

Заключна частина (15 хвилин) призначена для інтеграції отриманого досвіду та завершення групового процесу. Включає рефлексію заняття, формулювання домашнього завдання, ритуал прощання.

Корекційна програма базується на наступних методологічних принципах:

Принцип системності та комплексності передбачає вплив на різні компоненти агресивної поведінки: когнітивний (переконання, настанови), емоційний (реакції, стани) та поведінковий (дії, навички).

Принцип поступовості та послідовності реалізується через логічну структуру програми, де кожне наступне заняття базується на навичках, сформованих на попередніх етапах.

Принцип суб'єктності та активності полягає у створенні умов для особистісної залученості підлітків до процесу корекції, формування внутрішньої мотивації до змін.

Принцип позитивної орієнтації визначає фокус на розвитку сильних сторін особистості та формуванні конструктивних альтернатив агресивній поведінці.

Принцип екологічності передбачає врахування соціального контексту та створення умов для перенесення набутих навичок у реальне життя підлітків.

Ефективність корекційної програми оцінюється за наступними критеріями:

Зниження рівня агресивності за результатами психодіагностичних методик (методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки, методика «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка). Поведінкові зміни, що фіксуються через спостереження та експертні оцінки вчителів і батьків (зниження частоти конфліктів, випадків порушення дисципліни). Рівень оволодіння навичками саморегуляції та конструктивного вирішення конфліктів, що оцінюється через аналіз ситуаційних завдань та самозвіти учасників. Суб'єктивна задоволеність учасників результатами участі в програмі, що визначається за допомогою опитувальників зворотного зв'язку.

Важливим компонентом оцінки ефективності програми є проведення повторної діагностики через шість місяців після її завершення для визначення стійкості досягнутих результатів.

ВИСНОВКИ

Агресивна поведінка у підлітковому віці є складним і багатовимірним феноменом, що формується під впливом взаємопов'язаних біологічних, психологічних, сімейних і соціальних чинників. Її вивчення набуває особливої актуальності в умовах сучасних соціальних трансформацій, зростання психоемоційного напруження та змін у системі міжособистісних взаємин підлітків.

Теоретичний аналіз соціально-психологічних детермінант агресивної поведінки дозволяє чітко розмежувати поняття «агресія» та «агресивність». Агресія розглядається як форма поведінки, спрямована на заподіяння шкоди, тоді як агресивність постає як відносно стійка особистісна характеристика, що відображає готовність до агресивного реагування. Таке розмежування є принципово важливим для розуміння механізмів формування агресивної поведінки та вибору адекватних профілактично-корекційних стратегій.

Аналіз сучасних теоретичних підходів свідчить про відсутність єдиної універсальної концепції агресії. Інстинктивні, фрустраційні, когнітивні теорії, теорія соціального навчання та інтегративна Модель загальної агресії акцентують увагу на різних аспектах цього феномену. Їх поєднання дозволяє сформувати цілісне уявлення про природу агресивної поведінки як результат взаємодії індивідуальних особливостей особистості та впливів соціального середовища.

Виявлення вікових особливостей агресивної поведінки показує, що її прояви змінюються в процесі онтогенезу. У підлітковому віці агресія набуває якісно нових форм, що пов'язано з інтенсивними психофізіологічними змінами, емоційною лабільністю, імпульсивністю та підвищеною чутливістю до соціальних оцінок. Вікова динаміка агресивної поведінки свідчить про поступову трансформацію фізичних форм агресії у вербальні та опосередковані, що відображає розвиток когнітивних і комунікативних можливостей підлітків.

Гендерна специфіка агресивної поведінки зумовлена особливостями соціалізації та культурними стереотипами. Хлопці частіше вдаються до прямих форм агресії, пов'язаних із захистом статусу та фізичної недоторканності, тоді як дівчата демонструють непрямі форми агресивного реагування, що супроводжуються підвищеною тривожністю, підозрлістю та почуттям провини. Такі відмінності необхідно враховувати при організації профілактичної та корекційної роботи.

Систематизація класифікацій форм і видів агресивної поведінки підлітків засвідчує різноманітність її проявів. Агресія може мати мотиваційний або інструментальний характер, бути прямою чи непрямую, фізичною, вербальною або соціальною. Агресивність як особистісна властивість не є виключно негативною характеристикою, однак у разі надмірного розвитку вона ускладнює соціальну адаптацію підлітка та сприяє формуванню деструктивних моделей взаємодії.

Проведене емпіричне дослідження підтверджує високу поширеність агресивних тенденцій серед підлітків. Отримані результати свідчать про домінування опосередкованих форм агресії, підвищений рівень відчуття провини, а також значну частку підлітків із підвищеним і високим рівнем агресивності та ворожості. Дані, отримані за різними психодіагностичними методиками, узгоджуються між собою та вказують на відносну стійкість агресивності як особистісної характеристики.

Кореляційний аналіз демонструє тісний зв'язок агресивності з тривожністю, фрустрацією та ригідністю, що дозволяє розглядати агресивну поведінку як захисну реакцію на внутрішню напругу, невпевненість і труднощі соціальної адаптації. Виділення груп підлітків з різним рівнем агресивності підкреслює необхідність диференційованого підходу до психокорекційної роботи.

Сформульовані методичні рекомендації охоплюють профілактичний і корекційний напрями діяльності та орієнтовані на шкільних психологів, педагогів і батьків. Ефективна робота з агресивною поведінкою підлітків

потребує системного впливу на когнітивну, емоційну та поведінкову сфери, узгодженості дій усіх учасників виховного процесу та врахування вікових і гендерних особливостей.

Розроблена корекційна програма спрямована на зниження рівня агресивності, розвиток емоційної саморегуляції, формування конструктивних стратегій подолання конфліктів і підвищення соціальної компетентності підлітків. Її реалізація створює умови для трансформації деструктивних поведінкових патернів та підтримки позитивного особистісного розвитку.

Отримані результати підтверджують, що агресивна поведінка у підлітковому віці не є незмінною характеристикою та може коригуватися за умови своєчасного психолого-педагогічного супроводу, сприятливого сімейного середовища та цілеспрямованої профілактично-корекційної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бегеза Л. Є., Трофимчук В. В. Особливості впливу взаємин у сім'ї на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою. *Психологічний часопис*. 2019. Т. 5, № 12. С. 207–219. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2019_5_12_16 (дата звернення: 01.02.2026).
2. Білоус О. В. Вікова психологія: навч. посіб. Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2015. 108 с.
3. Бойко-Бузиль Ю. Ю., Пампура І. І. Агресивна поведінка підлітків як соціальна проблема сучасного суспільства. Київ: Упорядники, 2021. 19 с.
4. Бутузова Л. П., Ломанчук А. Л. Превенція негативних наслідків підліткової агресивності. Київ, 2021. 112 с.
5. Василенко І. А., Філонова К. С. Особливості конфліктності підлітків різного рівня агресивності. Київ, 2022. 96 с.
6. Галян І., Нестерук С. Юнацька агресивність в невизначеному сьогоденні. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. № 76 (6). С. 19–28. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-76-6-19-28>
7. Гапон Н. П. Соціальна психологія: навч. посіб. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 366 с.
8. Гребінь Н. В., Федчун М. Ю. Особливості агресивної поведінки підлітків із підвищеним рівнем переживання страхів. *Габітус*. 2020. № 15. С. 119–124.
9. Денисова М. Ф., Музика Н. М., Горбань Н. Є. Підліткова агресія. Пренатальні фактори ризику. *Здоров'я дитини*. 2020. Т. 15, № 4.
10. Денисова М. Ф., Музика Н. М., Горбань Н. Є. Підліткова агресія, причини та фактори ризику. *Здоров'я дитини*. 2020. Т. 14, № 8.

11. Дзюба Т. М. Психологічна корекція агресивності підлітків засобами арт-терапії. *International scientific and practical conference. Wloclawek, Republic of Poland, 28–29 May 2021.*
12. Дроздов О. Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді: дис. канд. психол. наук: 19.00.05. Чернігів, 2003. 225 с.
13. Єзерська Н., Рябоконт В. Проблематика вивчення поняття «агресія», «агресивність» у підлітковому віці. *Науково-освітній інноваційний центр суспільних трансформацій. 2023. DOI: https://doi.org/10.54929/conf_21_11_2023-18-02*
14. Заїка В. М. Психологічні особливості прояву агресивних тенденцій у підлітковому віці. *Габітус. 2022. Вип. 36. С. 82–86.*
15. Замашкіна О. Д. Система роботи фахівця соціономічної сфери щодо профілактики агресивної поведінки підлітків. *Інноваційна педагогіка. 2021. № 33, т. 2. С. 92–97.*
16. Карась О. М. Теоретико-методологічне дослідження взаємозв'язку типів акцентуації характеру з рівнем агресивності підлітків. Київ: Редакційна колегія, 2023. 81 с.
17. Коваленко О. Агресивні прояви у поведінці підлітків та їх психопрофілактика. Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2020. 389 с.
18. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 128 с.
19. Кутішенко В. П., Ставицька С. О. Психологія розвитку та вікова психологія: практикум: навч. посіб. Київ: Каравелла, 2009. 240 с.
20. Лапчук У. В., Мельничук С. Л. Прояв агресивної поведінки у підлітків. Київ: Головний редактор, 2022. 78 с.
21. Марценюк М. О., Корнелія К. Індивідуальні варіанти підліткової агресивності. *Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в*

- умовах глобалізації»: зб. наук. праць. Переяслав, 2020. Вип. 59. С. 267–269.
22. Мельничук М. М. Гендерні відмінності агресивної поведінки дітей підліткового віку. *Габітус*. 2024. № 66. С. 71–75.
  23. Мельничук М. М. Статеві відмінності агресивної поведінки дітей підліткового віку. *Young Scientist*. 2021. № 4 (92).
  24. Мельничук М., Рева М. Вплив акцентуацій характеру на формування агресивності підлітків. *Молодий вчений*. 2023. № 12. С. 97–100.
  25. Мицкан Т. С. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика: дис. канд. психол. наук. Івано-Франківськ, 2013. 210 с.
  26. Парфанович І., Калаур С., Турчин-Кукаріна І. Діагностика агресивної поведінки підлітків у контексті профілактично-корекційного соціально-педагогічного впливу. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2022. № 6 (120). С. 26–39. DOI: 10.24139/2312-5993/2022.06/026-039
  27. Платонова О. Г., Дрижак Т. І. Причини виникнення і форми прояву агресивної поведінки у підлітків в умовах воєнного стану. *Тринадцяті Сіверянські соціально-психологічні читання: матеріали Міжнар. наук. онлайн-конф. (25 листопада 2022 року, м. Чернігів) / за наук. ред. Л. М. Завацької*. Чернігів: НУЧК ім. Т. Г. Шевченка, 2023. Т. 2. С. 140–145.
  28. Проценко О. П., Чмихун С. Є. Феномен агресії у проблемному полі соціо-гуманітарного знання. *Наукове пізнання: методологія та технологія. Філософія*. 2023. Вип. 2. С. 13–20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npmt_2023_2_4 (дата звернення: 01.02.2026).
  29. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці: навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів / Н. О. Гончарова та ін.; за ред. К. В. Седих. Полтава: Астроя, 2018. 342 с.

30. Разводова Т. О. Аналіз результатів дослідження рівня агресивності підлітків. *International scientific and practical conference. Wloclawek, Republic of Poland, 28–29 May 2021.*
31. Разумейко Н. С., Ткаченко О. Г., Дем'яненко Ю. О. Вікові та статеві особливості вияву агресії в поведінці сучасних підлітків. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки. 2020. № 1 (4). С. 95–105.*
32. Савельєва І. В. Проблема визначення питання специфічності взаємозв'язку агресії та імпульсивності. *Габітус. 2020. № 18, т. 2. С. 99–104.*
33. Савінова Н., Стельмах Н., Берегова М., Іванова Т. Агресія підлітків як психолого-педагогічна проблема. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. 2020. Вип. 3. С. 133–141.* URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpumdrp_2020_3_17 (дата звернення: 01.02.2026).
34. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2006. 360 с.
35. Сеага С. Зміст і особливості підліткової агресії та характеристика причин її розвитку. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2021. № 78. С. 125–129.* URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2021_78_23 (дата звернення: 01.02.2026).
36. Слозанська Г., Бураковська Н. Дослідження агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку з порушеннями психофізичного розвитку. *Social Work and Education. 2022. Vol. 9, No. 4. P. 551–568.* DOI: 10.25128/2520-6230.22.4.10
37. Сорочинська І. І. Агресивна поведінка підлітків як психолого-педагогічна проблема. Психологічні засади розвитку, психодіагностики та корекції особистості в системі безперервної освіти / за наук. ред. Л. О. Матохнюк. Вінниця: КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти», 2021. № 32. С. 256.

38. Токарева Н. М., Шамне А. В., Макаренко Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу: монографія. Кривий Ріг, 2014. 312 с.
39. Томчук С. М., Томчук М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: монографія. Вінниця: КВНЗ «ВАНО», 2018. 200 с.
40. Хмелевська М. Явище агресії як суспільна проблема. *Освітологія*. 2019. № 8. С. 57–64.
41. Чебикін О. Я., Косьянова О. Ю. Дослідження агресивності зі ставленням до свого і чужого обману в підлітковому віці. *Наука і освіта*. 2019. № 3. С. 14–20.
42. Яновська Т. Порівняльний аналіз особливостей конфліктної поведінки молодших та старших підлітків. *Молодий вчений*. 2020. С. 53–56.
43. Adesanya D. O., Johnson J., Galanter C. A. Assessing and treating aggression in children and adolescents. *Pediatr Med*. 2022. Vol. 5. Article 18. DOI: <http://dx.doi.org/10.21037/pm-20-109>
44. Anderson C. A., Bushman B. J. Human aggression. *Annual Review of Psychology*. 2002. Vol. 53. P. 27–51. DOI: 10.1146/annurev.psych.53.100901.135231
45. Badamas O. L. Causes and preventive measures of aggressive behaviour among in-school adolescents in Ilorin Metropolis: Stakeholders' perception. *Canadian Journal of Family and Youth*. 2022. Vol. 14, No. 3. P. 198–210.
46. Bakhramova A. A. Causes and manifestations of aggressive behavior in adolescence. *Journal for Educators, Teachers and Trainers*. 2023. Vol. 14, No. 3. P. 513–520.
47. Buss A. H. The psychology of aggression. New York: John Wiley & Sons, Inc., 1961. DOI: <https://doi.org/10.1037/11160-000>
48. Fallon K. Development of a measure assessing adolescent aggression: The Aggressive Behavior Risk Assessment – Adolescent – Parent Report (ABRA-A-PR): Electronic Theses and Dissertations. 2024. Paper 2533.

URL: <https://digitalcommons.georgiasouthern.edu/etd/2533> (date of access: 01.02.2026).

49. Feshbach S. The psychology of aggression: insights and issues. *Aggression / S. Feshbach, J. Zagrodzka (eds.)*. Boston: Springer, 1997. P. 213–236. (The Plenum Series in Social/Clinical Psychology). DOI: 10.1007/978-1-4615-5883-5_13
50. Jacob U., Pillay J., Oyefeso E. Types of aggressive behavior among learners with moderate intellectual disability in Nigeria as perceived by teachers. *Jurnal Tatsqif*. 2021. Vol. 19. P. 41–66. DOI: 10.20414/jtq.v19i1.3260
51. Lytvynchuk N., Smolinchuk L., Darahan A. Vplyv psykholoichnykh chynnykiv na konfliktnu povedinku u pidlitkiv. *Proceedings of the National Aviation University. Series: Pedagogy, Psychology*. 2022. № 20. C. 87–100.
52. Shcherban T., Bretsko I., Varna V. Features of aggressive behavior in adolescent age. *Social Work and Education*. 2022. Vol. 9, No. 3. P. 422–433. DOI: <https://doi.org/10.25128/2520-6230.22.3.8>
53. Thakur S., Grewal K. K. A study of aggression among adolescents. *International Research Journal on Advanced Science Hub*. 2021. Vol. 3, No. 1S (Special Issue ICEST).
54. Warburton W. A., Anderson C. A. Social psychology of aggression. *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences / eds. J. Wright, J. Berry*. 2nd ed. Oxford: Elsevier, 2015. Vol. 1. P. 373–380.
55. Yang F., Jin Z., He J., Han B., Huang X., Chen K., Wang J. Aggressive behaviors and associated factors in Chinese left-behind adolescents: a cross-sectional study. *BMC Pediatrics*. 2022. Vol. 22, No. 1. Article 677. DOI: 10.1186/s12887-022-03736-x

ДОДАТКИ

Додаток А – Кореляційний зв'язок показників агресивності за методикою С. Ассінгера з показниками методики Г. Айзенка

Показник методики Г. Айзенка	Коефіцієнт кореляції (r)	Рівень значущості (p)
Тривожність	0.732	0.001**
Фрустрація	0.660	0.005**
Агресивність	0.949	0.000**
Ригідність	0.899	0.000**

Примітка: * – $p \leq 0.05$, ** – $p \leq 0.01$

Додаток Б – Зведена кореляційна матриця показників агресивності

Показник 1	Показник 2	r	p
Ассінгер	ІА (Басс-Дарки)	0.979	0.000**
Ассінгер	ІВ (Басс-Дарки)	0.569	0.022*
Ассінгер	Агресивність (Айзенк)	0.949	0.000**
Ассінгер	Тривожність (Айзенк)	0.732	0.001**
ІА	Агресивність (Айзенк)	0.914	0.000**
ІВ	Агресивність (Айзенк)	0.607	0.013*

Примітка: * – $p \leq 0.05$, ** – $p \leq 0.01$

**Додаток В – Тематичний план корекційної програми з подолання
агресивної поведінки підлітків**

Тиждень	Тема заняття	Мета заняття	Основні методи та техніки	Очікувані результати
Тиждень 1	«Знайомство та встановлення довіри»	Формування атмосфери довіри та безпеки, мотивування до участі в програмі	Психодіагностичні процедури; техніки самопрезентації; групові ігри на знайомство; мозковий штурм для формулювання правил групи	Встановлення психологічного контакту; формування мотивації до участі в корекційній програмі; отримання діагностичних даних
Тиждень 2	«Світ моїх емоцій»	Розвиток навичок ідентифікації та диференціації емоційних станів	Психоедукація щодо базових емоцій; проєктивні техніки візуалізації емоцій; ведення щоденника емоцій; техніка «Емоційний термометр»	Підвищення емоційної грамотності; розвиток здатності розпізнавати власні емоційні стани; формування словника емоцій
Тиждень 3	«Гнів та агресія: розпізнавання тригерів»	Усвідомлення ситуацій і факторів, що провокують виникнення агресивних реакцій	Когнітивне моделювання; аналіз провокуючих ситуацій; техніка «STOP»; методика «Автобіографічний аналіз агресивних епізодів»	Розуміння власних тригерів агресії; формування здатності аналізувати ситуації, що викликають гнів
Тиждень 4	«Техніки саморегуляції»	Опанування методів контролю агресивних імпульсів та емоційної саморегуляції	Дихальні техніки; м'язова релаксація за Джекобсоном; методика «Безпечне місце»; когнітивні техніки переоцінки ситуації	Формування навичок зниження емоційної напруги; опанування спектру технік саморегуляції
Тиждень 5	«Конструктивне вираження гніву»	Формування навичок соціально прийняттого вираження негативних	Техніка «Я-повідомлень»; метод контрольованого вираження гніву; асертивна	Розвиток здатності виражати негативні емоції без деструктивних

		емоцій	комунікація; арт-терапевтичні методи трансформації агресії	наслідків; підвищення комунікативної компетентності
Тиждень 6	«Емпатія та розуміння інших»	Розвиток здатності розуміти емоційні стани оточуючих та співпереживати їм	Рольові ігри з обміном позиціями; техніка «Активне слухання»; психогімнастичні вправи на невербальне розпізнавання емоцій; аналіз літературних та кінематографічних персонажів	Підвищення рівня емпатії; розвиток соціальної перцепції; формування навичок розпізнавання емоційних станів інших людей
Тиждень 7	«Стратегії вирішення конфліктів»	Формування навичок конструктивного вирішення міжособистісних конфліктів	Аналіз типових конфліктних ситуацій; моделювання способів вирішення конфліктів; техніка «Карта конфлікту»; навчання медіаційним технікам	Опанування алгоритму конструктивного вирішення конфліктів; розширення поведінкового репертуару в конфліктних ситуаціях
Тиждень 8	«Підвищення стресостійкості»	Формування стратегій ефективного подолання стресових ситуацій	Техніки когнітивної реструктуризації; метод систематичної десенсибілізації; планування часу та розстановка пріоритетів; практики усвідомленості (mindfulness)	Підвищення толерантності до фрустрації; формування адаптивних копінг-стратегій
Тиждень 9	«Позитивне самоприйняття»	Формування адекватної самооцінки та позитивного образу «Я»	Техніки позитивної психотерапії; аналіз власних сильних сторін; метод «Мое ідеальне Я»; вправи на самоприйняття	Підвищення самооцінки; формування позитивної Я-концепції; розвиток навичок самопідтримки
Тиждень 10	«Інтеграція досвіду та планування»	Закріплення набутих навичок та проектування	Підсумкова діагностика; техніка «Лист до	Усвідомлення особистісних змін;

	майбутнього»	їх застосування у повсякденному житті	себе в майбутнє»; складання індивідуальних планів саморозвитку; групова рефлексія досвіду участі в програмі	формування стратегій підтримки досягнутих результатів; завершення групового процесу
--	--------------	---------------------------------------	---	---